

LECH PAWLATA

Fundacja Ochrony Zabytków „Na Rubieży” w Białymstoku

Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku

Słowa kluczowe: Ogród Branickich, architektura ogrodowa, badania archeologiczne, Białystok, XVIII w.

Key words: Branicki Garden, garden architecture, archaeological research, Białystok, 18th

Ogród Branickich w Białymstoku jest modelowym przykładem XVIII-wiecznego ogrodu barokowego. Wybudowany został przez Jana Klemensa Branickiego wielkim nakładem środków. Doskonale wycucie smaku jego twórcy i wrażliwość na piękno doprowadziły do powstania jednego z najpiękniejszych założeń ogrodowych epoki nowożytnej. Bezpotomna śmierć Jana Klemensa oraz późniejsze zawirowania związane z parcelacją majątku i zniszczeniami okresu wojennego doprowadziły do znacznych dewastacji i zubożenia substancji zabytkowej. Przywrócenie świetności Wersalowi Podlasia stało się jednym z pierwszych zadań powojennych realizowanych przez lokalne władze i środowiska kulturalne związane z ochroną zabytków.

Badania archeologiczne na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku były prowadzone systematycznie w latach 1997–2014. Poprzedzone zostały dokumentacją odkryć rejestrowanych w okresie przedwojennym przez historyka Jana Glinkę oraz po wojnie przez pierwszego konserwatora zabytków, architekta Władysława Paszkowskiego. Miały one związek z realizowaną etapami już od roku 1945 rekonstrukcją i rewaloryzacją przestrzeni ogrodowej. Archeologiczne badania wykopaliskowe, podjęte przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Toruńskiego, były prowadzone przy współudziale archeologów z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku i kontynuowane przez Podlaską Pracownię Archeologiczną. Badania te podejmowano w poszczególnych punktach kompleksu zabytkowego z zadaniem ich rozpoznania. Prace archeologiczne pozwoliły na dokonanie wielu odkryć XVIII-wiecznej infrastruktury ogrodowej, w tym reliktów konstrukcji murowanych. Wyniki tych badań, prowadzonych na wybranych odcinkach ogrodu górnego, a następnie dolnego, odegrały dużą rolę w pracach rekonstrukcyjnych. Nie można tu nie docenić

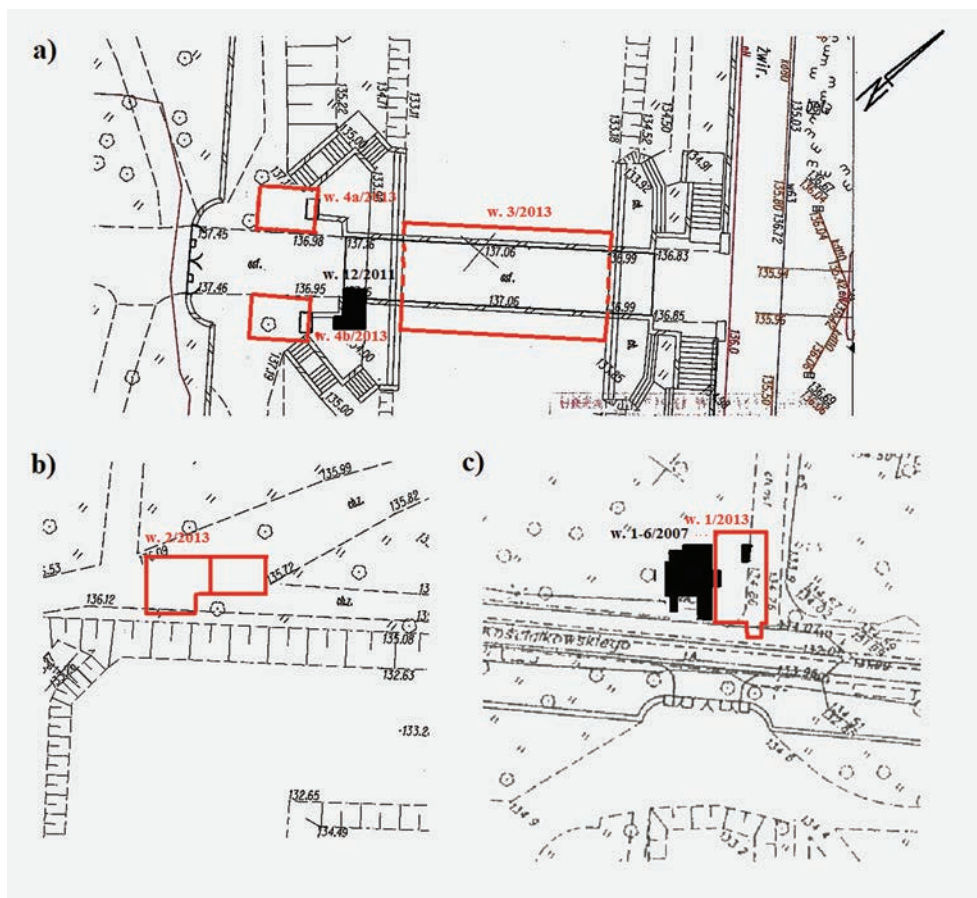
źródeł historycznych szczegółowo opisywanych i interpretowanych przez badacza historii Ogrodu Branickich ks. dr. Jana Niecieckiego. Dzięki serii jego artykułów¹ możliwe było lokalizowanie i identyfikowanie ważniejszych punktów architektury ogrodowej.

W 2013 r. przeprowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe w wybranych punktach Ogrodu Branickich w Białymstoku². Był to kolejny sezon badawczy związany z przygotowaniami do rekonstrukcji przestrzeni ogrodowej. Celem ich było rozpoznanie substancji zabytkowej mogącej mieć wpływ na realizowane projekty przebudowy ogrodu. Zadaniem prac archeologicznych było:

- 1) rozpoznanie niezbadanej części Pawilonu nad Kanałem i określenie jego wymiarów, elementów konstrukcyjnych i szczegółów technicznych budowli;
- 2) poszukiwanie reliktów cokołu figury z trejżem stojącej na osi kanału, w rejonie teatru hetmańskiego;
- 3) zlokalizowanie miejsca usytuowania filarów historycznego mostu i określenie szczegółów ich konstrukcji;
- 4) rozpoznanie okolic mostu na kanale i Bramy Gladiatorów po zachodniej stronie przyczółka mostowego. Znalezienie śladów schodów prowadzących do kanału i cokołów figur gladiatorów oraz odtworzenie XVIII-wiecznego układu zabudowy tej strefy. W zakres prac wchodziło również usunięcie betonowych schodów i cokołów wybudowanych tu w drugiej połowie XX w. (il. 1)

PAWILON NAD KANAŁEM

Zadanie rozpoznania śladów Pawilonu nad Kanałem weszło w zakres badań archeologicznych już w 1998 r. Punkty odwiertów archeologicznych zlokalizowane zostały przy współcześnie istniejącym zakończeniu odnogi kanału, przy bramie od strony ul. Legionowej. Stwierdzono tu istnienie bliżej nieokreślonych pozostałości drewnianych i ceglanych struktur³. Sposób zagospodarowania Ogrodu Branickich został w tym miejscu znacznie zmieniony przez przebudowę okresu międzywojennego. Prace te podjęto już około połowy XIX w., kiedy został rozebrany m.in. Pawilon nad Kanałem. W 1895 r. osuszono pobliskie stawy oddzielające pałac od dzisiejszej ul. Legionowej. W ich miejsce wprowadzono zabudowę mieszkalną i produkcyjną. W okresie międzywojennym, z inicjatywy ówczesnego wojewody Mariana Zyndram-Kościałkowskiego, otwarty został Park Planty obejmujący fragment Ogrodu Branickich⁴. Zasypana część kanału przykryta została asfaltową alejką nowego parku, odtwarzającą go na odcinku od dużego stawu do pawilonu. W 2007 r. relikt zachodniej części budynku odkrył autor opracowania w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku (il. 1c). Wykopy zlokalizowano wówczas bezpośrednio przy alejce asfaltowej, na trawniku z rzadka porośniętym drzewami liściastymi. Miejsce to wyodrębniało się od otoczenia poprzez istnienie charakterystycznego, niewielkiego wzniesienia sugerującego istnienie zasypanych murów. Odslonięto wówczas pozostałości zachodniej części pawilonu w postaci dobrze zachowanych kamiennych fundamentów wiązanych zaprawą wapienną i uszczelnionych rumoszem ceglany.

1. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Lokalizacja wykopów archeologicznych w 2013 r. Plan infrastruktury Urzędu Miasta Białegostoku
 Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The localisation of archaeological digs in 2013. Białystok City Hall infrastructure plan

Budynek usytuowany zgodnie z układem obowiązujących perspektyw widokowych zlokalizowany został na osi odnogi kanału, Pawilonu pod Orłem i Pawilonu Włoskiego. Przebadano wówczas dwa narożniki budynku oraz odsłonięto, w fundamencie ściany południowo-zachodniej, otwór wejściowy do pomieszczenia gospodarczego, usytuowanego pod podłogą salonu. W 2009 r. Urszula Stankiewicz z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku udokumentowała relikty zniszczonych, ceglanych struktur zalegających pod warstwą konstrukcyjną współczesnej alejki asfaltowej⁵. Zadanie rozpoznania pozostałej, niezbadanej części Pawilonu nad Kanałem zrealizowano poprzez założenie wykopu nr 1/2013 o wymiarach 6 × 10 m. Poszerzono go następnie w części południowej w strefie alejki asfaltowej z zadaniem odsłonięcia wschodniego narożnika budynku (il. 2).

2. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Wykop nr 1/2013 i obszar badany w 2007 r. Plan reliktów murowanych pawilonu Nad Kanalem. Legenda (dotyczy wszystkich rycin): 1 – humus, 2 – ziemia barwy brunatno-żółtej z zawartością gruzu budowlanego, 3 – żółto-szary piasek o charakterze przejściowym do calca, 4 – żółty, zorsztynowany piasek calcowy, 5 – szary piasek calcowy – warstwa wodonośna, 6 – cegły XVIII-wieczne, 7 – kamienie, 8 – zaprawa wapienna, 9 – drewno, 10 – czytelne lico ściany, 11 – płyta betonowa. Rys. L. Pawlata, T. Zielenkiewicz

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Dig no. 1/2013 and the area examined in 2007. The plan of brick relics of the Pavilion on the Canal. Legend (to all prints): 1 – humus, 2 – a brown-yellow dirt containing construction debris, 3 – yellow-grey sand, mid-transition to calc sand, 4 – yellow, sludge calc sand, 5 – grey calc sand – aquifer, 6 – 18th-century bricks, 7 – stones, 8 – lime mortar, 9 – wood, 10 – readable face of the wall, 11 – concrete slab. Drawing by L. Pawlata, T. Zielenkiewicz

3. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Odsłonięte relikty wschodniej części pawilonu Nad Kanałem. Fot. M. Kozieł

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Uncovered relics of the eastern part of the Pavilion on the Canal. Photo by M. Kozieł

4. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Pawilon Nad Kanałem. Ceglany cokół wzmacniający fundament ściany północno-wschodniej. Fot. M. Kozieł

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The Pavilion on the Canal. Brick plinth supporting the foundation of the north-eastern wall. Photo by M. Kozieł

Obiekt ten został wzniesiony prawdopodobnie w drugiej połowie lat trzydziestych XVIII w., a gruntownie go przebudowano w 1755 i 1780 r.⁶ Niektórzy autorzy podają datę budowy około 1755 r. Opis altanki, rozebranej w połowie XIX wieku, znajdujemy w inwentarzu pośmiertnym Jana Klemensa Branickiego z 1771/1772 r. oraz inwentarzu z 1775 r.⁷: „Altanka z pruskiego muru pod gontami na podmurowaniu, reparacji potrzebująca, przy której nad samem kanałem schody drewniane już bardzo stare, spróchniałe, obalone”⁸. Według Elżbiety Koweckiej „altanka, także przy kanale, położona mniej więcej w połowie ogrodu, zbudowana z muru pruskiego, miała charakter mieszkalny. Wnętrze jej składało się z trzech pomieszczeń, których ściany i sufit pokrywały freski. W jednym z pomieszczeń znajdował się kominek, a więc altankę można było ogrzewać. Pokoje umeblowano dość zbytkownie w sprzęty salonowe i sypialne”⁹. Pewnych informacji dostarcza nam również XVIII-wieczny rysunek projektowy Pawilonu nad Kanałem *Elevation du Pavillon au bout du Canal dans le Jardin bas* (il. 8b)¹⁰. Nie ma pewności, kto był jego autorem. Po śmierci Deybla w 1752 r. głównym architektem w pałacu został Jan Henryk Klemm. Z hetmanem Janem Klemensem Branickim współpracowali również Pierre Ricaud de Tirregaille oraz Jakub Fontana¹¹.

W 2013 r. przebadano wschodnią część pawilonu. Badania objęły pomieszczenie kominkowe (przedpokój) i część salonu¹². Zlokalizowano narożnik północny i wschodni. Pozwoliły one określić wymiary budynku. Szerokość fasady na poziomie ścian ceglanych (bez odsadzki), mierzona w środkowej części salonu, wynosi około 918 cm. Długość ściany tylnej jest nieco większa – 944 cm, lecz jest to spowodowane uszkodzeniem narożnika północnego i odchyleniem górnej części fundamentu na zewnątrz budynku (il. 3, 6). Z przeliczenia wymiaru podanego w stopach staropolskich (warszawskich), umieszczonego na XVIII-wiecznym projekcie fasady pawilonu, wynika, że projektowa szerokość fasady jest identyczna. Długość budynku, w rozstawie ścian fasadowej i tylnej, mierzona między narożnikami wschodnim a północnym wynosi 993 cm. Jednak na poziomie ścian budynku była co najmniej kilkadziesiąt centymetrów mniejsza, gdyż poziom ściany fasadowej przy narożniku wschodnim został zniszczony, a pomiaru dokonano na wysokości wysuniętego jej fundamentu. W inwentarzu prusko-rosyjskim z lat 1802–1808 podano, że „altanka w dolnym ogrodzie wybudowana na samym brzegu kanału” miała 29 stóp reńskich długości i szerokości¹³, co w przeliczeniu (1 stopa r. = 0,31385 m) daje wymiar 910 cm. Budynek został posadowiony w bezpośrednim sąsiedztwie lustra wody, z którym łączyły go drewniane, kilkustopniowe schody.

5. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Pawilon Nad Kanałem.
Fragment kamiennego fundamentu ściany południowo-wschodniej i ściana północno-wschodnia.
Fot. M. Kozieł

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The Pavilion on the Canal. Fragment of the south-eastern wall foundation and the north-eastern wall. Photo by M. Kozieł

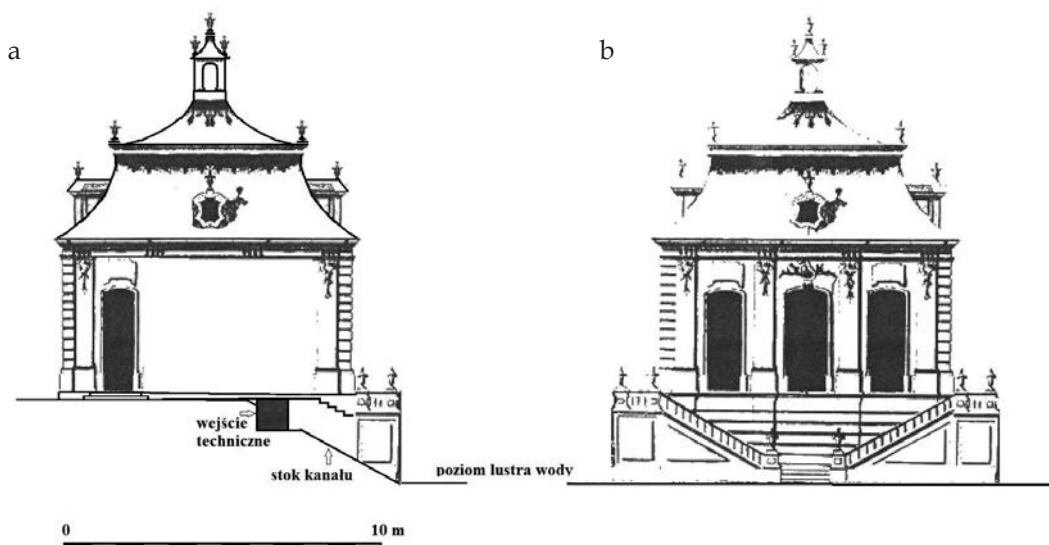

6. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Pawilon Nad Kanalem.
Wnętrze przedpokoju z kominkiem. Fot. M. Kozieł
Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The Pavilion on the Canal.
The fireplace hall interior. Photo by M. Kozieł

7. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Pawilon Nad Kanalem.
Lico zewnętrzne fundamentu ściany północno-wschodniej w strefie połączenia
ze ścianką wewnętrzną salonu. Strzałką zaznaczono pęknięcie fundamentu. Fot. M. Kozieł
Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The Pavilion on the Canal.
**The outer face of the north-eastern wall in the area connecting with the Baroque Gardens’
inner wall. The arrow points to a foundation crack. Photo by M. Kozieł**

8. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Rysunek projektowy elewacji Pawilonu nad Kanalem z lat
trzydziestych XVIII w. Neg. IS PAN nr 8982. (b) oraz rekonstrukcja ściany bocznej południowo-zachodniej (a)
**Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Design drawing of the Pavilion on the Canal elevation from
the 1730s. Neg. IS PAN no. 8982. (b) and the reconstruction of the side south-western wall (a)**

Opis konstrukcji murów

Ściana frontowa (południowo-wschodnia): fragment jej odsłonięto na długości 100–120 cm pod warstwą alejki asfaltowej i zasypiska kanału (il. 5), od strony narożnika wschodniego. Górna jej część została zniszczona w trakcie budowy alejki. Pozostałość konstrukcji tworzyły dwie warstwy kamieni osadzanych na wylewkach wapiennych tworzące dolną część fundamentu. Ściana została posadowiona na stoku kanału, około 250 cm od krawędzi stoku w stronę lustra wody (il. 8). Licowana była gładkimi płaszczyznami kamieni. Szerokość konstrukcji wynosiła 60 cm.

Ściana tylna (północno-zachodnia): w 2013 r. odsłonięto ją na poziomie fundamentów, na długości 452 cm (il. 3). Rozstaw zewnętrznych ścian ceglanych powyżej poziomu fundamentu wynosi pomiędzy narożnikami około 920 cm. Wątek konstrukcji ściany od zewnątrz był słabo czytelny. Skonstruowano ją z trzech warstw kamieni eratycznych osadzonych na wylewkach wapiennych. W partii podbudowy komina i narożnika wydzielono dodatkowe wzmocnienia w postaci niżej umieszczonej nieciągłej warstwy kamieni, przez co fundament w tych miejscach był głębszy. Wzmocnienie ułożono na długości około 100 cm w obu wymienionych partiach. Na koronie kamiennego fundamentu znajdowała się, fragmentarycznie w strefie komina i w zachodniej części ściany, kolejna warstwa złożona z mniejszych kamieni oraz cegieł i ich fragmentów. Ułożone były one główkami lub fragmentami wozówek do zewnątrz, licując linię ściany. Na wewnętrznej części licowania nie zidentyfikowano. Szerokość fundamentu wynosiła od 83 cm w dolnej partii do 55 cm w najwyższej ułożonej warstwie. Stopę fundamentową, szerokości do 10 cm, wyodrębniono w strefie podbudowy komina i połączenia ze ścianką oddzielającą przedsionek i gabinet. Znajdowała się ona na głębokości około 110–113 cm od powierzchni gruntu. Zarejestrowano ceglana obudowę otworu kominowego (il. 6) oraz znajdującą się pod nią, trójkątną w planie, kamienną podstawę kominka.

Ściana boczna (północno-wschodnia): odsłonięto ją na całej długości około 993 cm (mierzone na poziomie stopy fundamentu). Wątek konstrukcji ceglanej ściany od zewnątrz jest słabo czytelny, zniszczony przez działania destrukcyjne związane z osiadaniem muru i podbudową współczesnej alejki asfaltowej. Fundament wzniesiono z trzech warstw kamieni eratycznych osadzonych na wylewkach wapiennych, uszczelnionych gruzem i pojedynczymi cegłami. Na jego koronie znajdowała się, zachowana jednak tylko fragmentarycznie w strefie salonu, warstwa złożona z kamieni oraz cegieł i ich fragmentów ułożonych główkami lub fragmentami wozówek do zewnątrz, licując linię ściany. Od strony wnętrza budynku można również wyodrębnić fragmentami równą powierzchnię lica. Szerokość muru wynosiła od 83 cm w spągu fundamentu do 55 cm w najwyższej ułożonej warstwie. W partii styku ze ścianą wewnętrzną wydzielono dodatkowe wzmocnienie w postaci najniżej położonej warstwy kamieni. Wzmocnienie znajdowało się na długości około 180 cm pod wiązaniem fundamentu ściany północno-wschodniej ze ścianą salonu (il. 7). Przy narożniku wschodnim do fundamentu przylegała konstrukcja ceglana składająca się z pięciu warstw cegieł, ułożonych w nieregular-

nych rzędach lub przekładanych naprzemiennie, niezwiązanych wątkiem murarskim z fundamentem ściany północno-wschodniej (il. 4). Należy ją interpretować jako konstrukcję przyporową zabezpieczającą przed osiadaniem i osuwaniem się ściany na zbyt miękkim podłożu. Została wzniesiona już w trakcie eksploatacji budynku. Usytuowanie narożnika północnego i częściowo ściany północno-wschodniej na gruncie nienośnym spowodowało osiadanie, a w konsekwencji pęknięcie wiązania ze ścianą tylną i odchylenie się fragmentu ściany bocznej od pionu budynku (il. 3, 7). Pod narożnikiem północnym zaobserwowano wypływ wody gruntowej będącej prawdopodobnie głównym sprawcą zniszczenia. W miejscu, gdzie znajdował się w ścianie otwór drzwiowy, prowadzący od zewnątrz do pomieszczenia przedpokoju, zlokalizowano pozostałości ceglanych schodów ułożonych z cegieł niewiązanych zaprawą. Zostały one zniszczone przez wkop konstrukcyjny podczas wymiany gruntu i budowy alejki asfaltowej.

Opis materiału zabytkowego

Z warstwy nasypowej:

1. Cztery gwoździe żelazne kute dł. 32–85 mm.
2. 13 fragmentów ceramiki o wypale redukcyjnym (grupy surowcowej B i C), w tym: dwa fragmenty brzegowe słabo profilowanych naczyń z przyczepem uch taśmowatych na krawędzi (il. 23: 2). Fragment wylewu misy z cylindrycznym wylewem o pogrubionej krawędzi i wyświecaniem dookólnym wewnętrznej powierzchni. Wałeczkowate uszko kubka z większą ilością drobnej domieszki w masie surowcowej. Ułamek płaskiego dna naczynia z dużą ilością drobnej domieszki w glinie. Ośiem fragmentów brzuśców, w tym cienkościenny z pojedynczym żłobkiem i dwa ornamentowane wyświecaniem. Miało ono motyw pionowych dość szerokich linii oraz ukośnej kraty.
3. Cztery fragmenty ceramiki o wypale utleniającym i nikłą ilością domieszki (grupy surowcowej D), w tym doniczkowatego naczynia barwy ceglastej.
4. 11 fragmentów naczyń o wypale utleniającym, pokrytych zielonym i brązowym szkliwem (grupa surowcowa E), w tym: górna część półkulistej misy z wywiniętym brzegiem (il. 23: 5), trzy ułamki dolnej części naczynia barwy jasnopomarańczowej pokrytego jasnobrązowym szkliwem wewnątrz. Fragment ścianki dzbana szkliwionego wewnątrz i na zewnątrz powyżej wydętości. Szkliwo barwy jasnobrązowej. Fragment dna i niecharakterystycznych brzuśców naczynia z bladej żółtej masy surowcowej, pokrytego szkliwem kremowym.
5. 22 fragmenty naczyń fajansowych: wałeczkowatego, skręconego spiralnie ucha z ornamentem zgeometryzowanym wykonanym techniką nadruku (il. 24: 9), kieliszka na nóżce oraz imbryka do herbaty o żeberkowanych ściankach zdobionego zielono malowanymi paskami. Cztery fragmenty jednej misy lub miednicy z wywiniętym na zewnątrz brzegiem, ornamentowanym od strony wewnętrznej nieregularnymi kompozycjami, barwy zielonej i różowej, wykonanymi techniką nadruku (il. 24: 10). Cztery fragmenty przydenne nieornamentowanej misy z wyodrębnionymi przez pogrubienie krawędzią wylewu i stopką. 11 drobnych ułamków talerzy z prostymi kołnierzami i dnami na niskiej stopce.

6. Drobną fragment komory kaflowej kafla wypełniającego płytkowego, wys. 42 mm o zaokrąglonej krawędzi.
7. Fragment dolnej części butelki ze szkła barwy zgnięzielonej, z mocno wkleśłym dnem.
8. Cztery destrukty kości zwierzęcych, w tym: główka kości udowej i fragment panewki kości przedramienia. Drobną fragment kości miednicy/łopatki ptasiej oraz fragment żebra.

Na zewnątrz fundamentów pawilonu

1. Moneta srebrna, talar bity w Niderlandach hiszpańskich (belgijskich) z 1688 r. średnicy 38 mm, waga 20,6 g (il. 22: 4).
- A: centralnie tarcza wielopolowa z herbami, zwieńczona koroną. Dokoła tarczy ozdobny wieniec. Wokoło obrzeża „88 . ARGHID AVST . DUX SVRG BRA BANZC 16”
- R: ukośny krzyż o rozetowych ramionach. Między ramionami korony królewskie, niżej rozeta, poniżej środka dwa znaki mennicze. Na obwodzie napis „CAROL . II . D G HISP . ET . IND . IARVM . REX.”
2. 14 zabytków metalowych, w tym: 12 gwoździ żelaznych kutych kowalskiej roboty, dł. od 20 do 100 mm, owalna kłódka żelazna profilowana o wymiarach 57 × 85 × 19 mm i szczytyk żelazny, składany o jednym ostrzu. Oprawa o końcach pogrubionych i obustronną okładziną z materiału organicznego (nie zachowała się) mocowaną na dwa nity żelazne. Wymiary 100 × 17 × 8 mm.
3. Fragment dna naczynia barwy brązowej, o przełamie trójdzielnym. Duża ilość domieszki drobnej i średnioziarnistej tłuczni w glinie. Dno gładkie z pierścieniem zewnętrznym, silnie okopcone. Jest to jedyny ułamek zaliczony do grupy surowcowej A.
4. 49 fragmentów naczyń o wypale redukcyjnym (grupy surowcowej B i C), w tym: fragment wylewu naczynia z otworem prostokątnym z dziobkiem i poziomo wyświecanymi liniami na zewnątrz. Trzy fragmenty pogrubionego, lejkowatego wylewu dzbanka wyświeconego na powierzchni zewnętrznej i częściowo okopconego (il. 23: 4). 31 ułamków brzuśców naczyń: pięć ornamentowanych grupami pionowych linii wyświecania, dwa pokryte wyświecaniem powierzchniowym, a cztery okopcone. Pięć fragmentów taśmowatych uch szerokości 23–32 mm. Fragment wałeczkowatego uszka kubka barwy siwej. Siedem fragmentów den, w tym: z pierścieniem zewnętrznym i pokryte nagarem, z domieszką tłuczni w glinie (il. 23: 11), trzy dna gładkie o ściankach podciętych w partii przydennej, ułamek miski i dwa ze śladami odcinania drutem. Płaski, guzkowaty uchwyt pokrywy (il. 23: 9) oraz nóżka patelni z domieszką tłuczni w glinie.
5. Dwa fragmenty brzuśców naczyń o wypale utleniającym, barwy ceglastej i żółtej ze znikomą ilością drobnej domieszki (grupy surowcowej D).
6. 16 fragmentów naczyń o wypale utleniającym grupy surowcowej E – ceramiki szklawionej, w tym: z naczyń garnkowatych i dzbanków pokryte szkliwem zielonym i brązowym (il. 23: 3), miski brązowo szklawionej oraz innej pokrytej szkliwem kremowym. Fragment dna z odciskiem drewnianej podkładki i szkli-

wem ciemnobrązowym na obu powierzchniach ścianek. Ułamek wylewu misy z gzymsem na załomie i cylindrycznym wylewem (il. 23: 7). Szkliwo kremowe wewnątrz i w górnej partii powierzchni zewnętrznej, wewnątrz seledynowa malatura naszkliwna. Gлина bładożółta. Wałeczkwate ucho barwy ceglastej zielono szkliwione w całości. Dwa fragmenty cienkościenne naczynia wykonanego z glin białych, pokrytego wewnątrz szkliwem jasnokremowym, na zewnątrz ciemnobrązowym.

7. 40 fragmentów naczyń fajansowych, zaliczonych do grupy surowcowej F, w tym: sześć fragmentów prostych kołnierzy talerzy, ułamek grubościennego talerza o krawędzi podgiętej do góry. Cztery ułamki den i dolnych partii talerzy, w tym z nieczytelnym tłoczonym znakiem wytwórcy („...EICH...”). Cztery ułamki brzuśca naczynia zdobionego stylizowanym ornamentem roślinnym wykonanym techniką nadruku z obu stron. Dolna część z dnem na pustej stopce i niebieskim znakiem fabryki w Ćmielowie z lat 1838–1882 (il. 24: 6). Jeden z fragmentów pochodzi prawdopodobnie z talerza. Trzy ułamki obustronnie szkliwionego talerza barwy zielonej z malowaną podszkliwnie reliefową ornamentyką roślinną, barwy czerwonej i niebieskiej. Drobnny ułamek baniastego naczynia z roślinnym, podszkliwnym ornamentem malowanym na powierzchni zewnętrznej. 12 fragmentów den naczyń: talerzy z wyodrębnioną krótką stopką, oraz naczynia szerokootworowe z wyższą stopką (wazy – dwa fragmenty). Fragment talerza na stopce z malowanym na lustrze podszkliwnym ornamentem roślinnym barwy granatowej. Wylew misy półkulistej zdobionej dookołnymi żeberkami (il. 24: 11). Wylew baniastego naczynka z krótką krawędzią (il. 24: 13). Dwa fragmenty talerza z ornamentem roślinnym, bogato malowanym techniką nadruku ciemnoszarą farbą na lustrze i kołnierzu (il. 28: 7). Fragment cylindrycznego wylewu misy o krawędzi ukośnie nacinanej, powierzchni zewnętrznej chropowatej i pokrytej jasnobrązowym szkliwem.
8. Trzy fragmenty naczyń porcelanowych, w tym: wylewu tulipanowatej filiżanki zdobionej pionowym fasetowaniem, dna filiżanki na niskiej stopce ze złoto malowanym, dookołnym paskiem oraz cienkościennego brzuśca z wielobarwnym ornamentem roślinnym.
9. Ułamek cylindrycznego naczynia kamionkowego z lekko wklęsłym dnem ze śladami odcinania drutem. Przełam jasnoszary, powierzchnia zewnętrzna brązowo szkliwiona, plamista.
10. 14 fragmentów kaflí, w tym: cztery pochodzące z profilowanego kafla gzymsowego, pokrytego szkliwem barwy zielonej (il. 22: 3). Dwa fragmenty narożnika kafla gzymsowego, profilowanego, pokrytego szkliwem barwy białej. Dwa fragmenty pogrubionego brzegu komory kaflowej z gliny barwy bładożółtej, w tym jeden z płytką licową. Trzy fragmenty wałka z kafla gzymsowego wykonanego z gliny barwy bładożółtej i pokrytego białym szkliwem. Trzy fragmenty płytek licowych pokrytych kremowobiałym szkliwem, w tym dwa ułamki z roślinnym ornamentem reliefowym.
11. 19 fragmentów szkła naczyniowego, w tym: szyjka butelki z wywiniętą krawędzią wylewu. Szkło zielonkawe, irydujące (il. 24: 3). 10 fragmentów cienkościenne butelek ze szkła barwy niebieskawo-zielonej, ciemnozielonej i zielonkawej,

o powierzchniach zirydowanych. Małe naczynko z uszkodzonym szerokim wylewem (słoiczek apteczny?) wykonane ze szkła ciemnowiśniowego, z przylepiakiem na dnie. Fragment wklęsłego dna słoja ze szkła zielonkawego, średnicy około 16 cm, z przylepiakiem, zirydowane. Dno małej butelki z przylepiakiem ze śladami jej formowania (il. 28: 2). Szkło niebarwione, średnica 36 mm. Fragmenty dwu szklanek o pionowych, rżniętych fasetonowych ściankach (il. 24: 1). Średnica 50 mm. Trzy szyjki niewielkich buteleczek, o pojemności ok. 250 ml (il. 24: 4–5). Fragment wklęsłego dna butelki z płaskim obrzeżem, ze szkła zielonego.

12. Cztery fragmenty szkła taflowego, w tym: cienkościennej tafla (2 mm) zirydowanej, barwy zielonkawej. Dwa fragmenty tafla niebarwionej z powierzchnią łuszczącą się, zirydowaną, ze śladami przegrzania oraz ułamek tafla ze szlifowanymi brzegami, wykonanej ze szkła mlecznego, półprzezroczystego.
13. Ośiem ułamków kości zwierzęcych, w tym sześć fragmentów trzonów kości, ułamek żebra i fragment kości miednicy.
14. Kilkadziesiąt fragmentów żuźla żelaznego występującego w skupisku o średnicy około dwóch metrów, przy ścianie północno-zachodniej fundamentu. Jest to materiał odpadkowy będący pozostałością po wyjęciu żelaznego rdzenia dy marki.

Z wnętrza pawilonu

1. 14 zabytków metalowych, w tym: 13 gwoździ żelaznych kutych długości 28–123 mm oraz brzytwa żelazna z wygiętym trzpieniem ręczki, do której okładziny były mocowane na nit mosiężny. Ostrze łukowate, wyodrębnione jednostronnie. Gniazdo nitu też mosiężne. Długość 140 mm, dł. ostrza 70 mm, szer. ostrza 10 mm.
2. 25 fragmentów ceramiki o wypale redukcyjnym, grupy surowcowej B i C, w tym: trzy ułamki przydenne i dna jednego naczynia tkwiące w profilu świadka wewnątrz salonu (il. 23: 10). Powierzchnia pokryta wapienną zaprawą budowlaną. Fragment szyjki z listwą dzbana o wyświecanej powierzchni. Ośiem fragmentów brzuśców, w tym: ornamentowane pionowymi liniami wyświecania (2), polerowany (1), pokryty wewnątrz dookołnymi gęstymi liniami wyświecania (1) oraz dwa ułamki brzuśca okopconego naczynia ornamentowanego grupą dookołnych żłobków. Siedem fragmentów płaskich den, w tym trzy z pierścieniem zewnętrznym i śladami odcinania drutem. Cztery fragmenty brzegowe różnych naczyń, w tym: wylew makotry z kryzą i ornamentem grupy dookołnych żłobków (il. 23: 8), fragment wylewu innej makotry z krótką, pogrubioną kryzą oraz dwa ułamki naczynia garnkowego o lekko profilowanym wylewie.
3. Dwa fragmenty naczynia o wypale utleniającym, barwy ceglasto-żółtej, grupy surowcowej E, pokrytego na zewnątrz szkliwem barwy brązowej, wewnątrz kremowej.
4. Cztery fragmenty naczyń fajansowych, w tym ułamek kołnierza talerza.
5. Trzy fragmenty wałków pochodzących z kafli gzymsowych. Barwa żółtoceglasta, szkliwo białe (jeden nieszkliwiony).

6. Cztery fragmenty szkła naczyniowego, w tym trzy pochodzące ze ścianek butelek szklanych wykonanych ze szkła barwy ciemnobrązowej, zirydowane, oraz górnej części małej buteleczki z zielonego szkła (il. 24: 8).
7. Kiel dzika.

STATUA Z TREJAŻEM

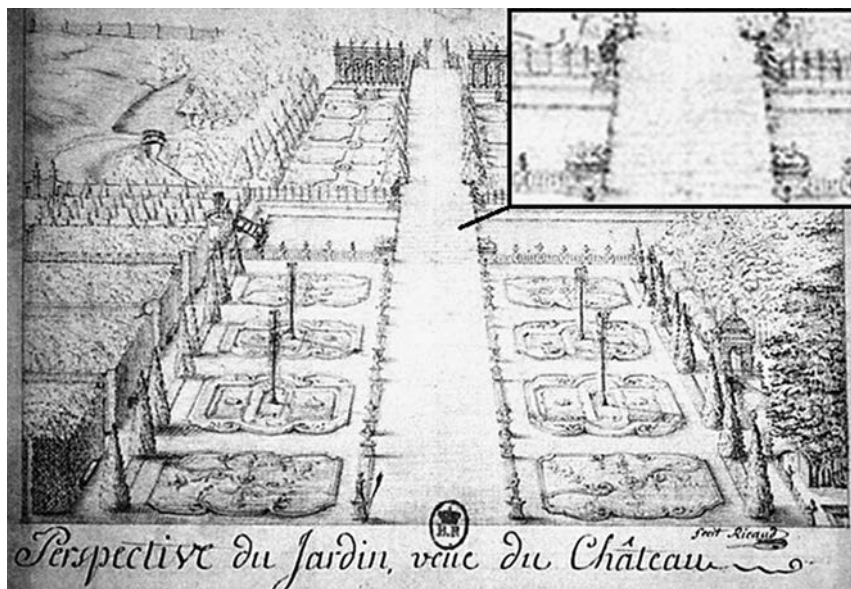
Badania objęły również przestrzeń, gdzie znajdowała się statua z trejażem (il. 1c). Wspomina o niej inwentarz pośmiertny Jana Klemensa Branickiego: „W tymże ogrodzie stoi statua drewniana nad kanałem naprzeciwko mostu murowanego, a blisko komedialni na takimże postumencie w framudze trylażowej w kratkę zielono malowaną, gdzie przy tejże statuy idzie po bokach trylaż tak iż”¹⁴. Miejsce to zlokalizowano na osi kanału prowadzącej od wodotrysku ściennego przy ogrodzie chińskim do załamania jego przebiegu w kierunku wschodnim. Wykop o wymiarach 5 × 8 m usytuowany został na geometrycznej osi kanału: na alejce przy krawędzi stoku. W wyniku badań nie natrafiono na relikty poszukiwanego obiektu zabytkowego. Możliwe jest, że śladem po usuniętym obelisku jest obiekt jamowy o płaskim dnie, w planie zbliżony do prostokąta, którego jedną część wyeksplorowano. Jama ta została udokumentowana w profilu przy brzegu alejki. Obiekt miał długość boku około 90 cm i głębokość sięgającą 55–60 cm od powierzchni gruntu. Znalezione tu nieliczny materiał zabytkowy nowożytny, związany z funkcjonowaniem pałacu, pochodzący z rozrzuconego na powierzchni alejek gruzu budowlanego.

Opis materiału zabytkowego (z warstwy nasypowej)

1. Ozdobnie wycięte okucie żelazne narożnika ramy okiennej (il. 22: 5) z otworkami mocującymi i tulejkowato zawiniętym zaczepem zawiasu moskitiery (?). Wymiary 198 × 108 × 20 mm.
2. Ułamek wylewu naczynia o profilu esowatym (garnka) barwy siwej, o wypale redukcyjnym i krawędzi zaokrąglonej.
3. Fragment współczesnego kafla gzymsowego, narożnego, profilowanego pokrytego białym szklivem oraz fragment bladożółtego kafla wypukłego (gzymsowego?) pokrytego zielonym szklivem. Wewnątrz negatyw splotu płóciennego. Domieszka znikoma.
4. Drobnny fragment ścianki naczynia szklanego wykonanego ze szkła barwy zielonkawej, silnie zirydowany.

MOST NA KANALE

Inwentarz pałacu i ogrodu Branickich, spisany po śmierci Jana Klemensa Branickiego w latach 1771–1772, podaje opis tego obiektu: „Most murowany na trzech arkadach, które od spodu kamieniem obłożone”¹⁵. Wzniesiono go w 1752 r., po rozebraniu fontanny z jeleniem znajdującej się w tym miejscu na kanale. Prace przy moście trwały nadal do 1771 r., gdyż jeszcze w tym roku rzeźbiarz Jan Chry-

9. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Widok salonu ogrodowego od strony pałacu. Rysunek Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a z ok. 1755–1756 r. Na powiększeniu widoczne szczegóły zagospodarowania okolic mostu na kanale

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. View of the Baroque Gardens from the Palace side. Drawing by Pierre Ricaud de Tirregaille, ca. 1755–1756. The enlargement shows development details of the area surrounding the canal bridge

10. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Ruina przęsła mostowego udokumentowana w 1949 r. przez W. Paszkowskiego. Fotografia w Archiwum WUOZ w Białymstoku

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Ruins of the bridge span documented in 1949 by W. Paszkowski. Photo in the WUOZ Archive in Białystok

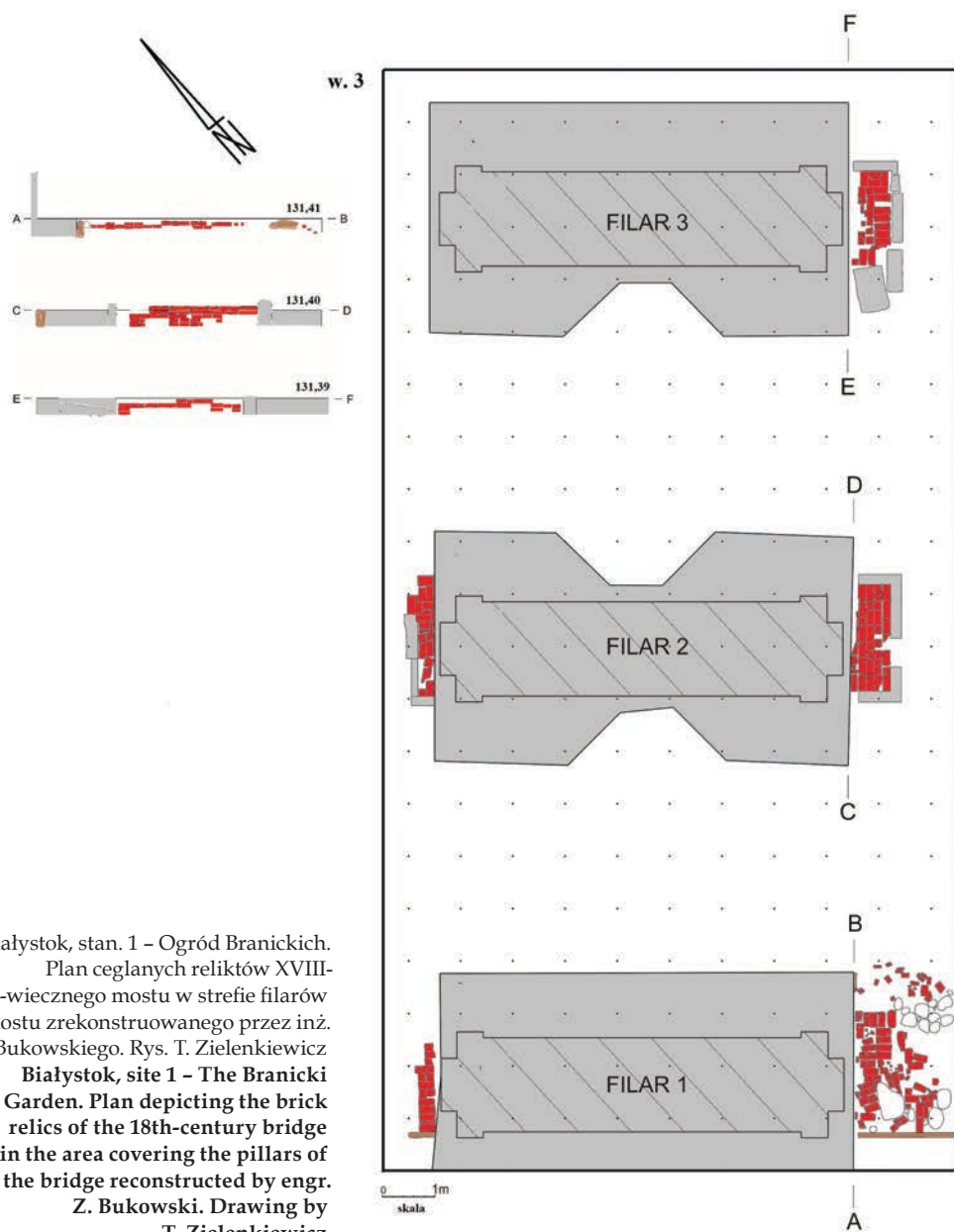
11. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Ruina przęsła mostowego udokumentowana w 1949 r. przez W. Paszkowskiego. Fotografia w Archiwum WUOZ w Białymstoku
Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Ruins of the bridge span documented in 1949 by W. Paszkowski. Photo in the WUOZ Archive in Białystok
12. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Widok z około 1957 r. na Pałac Branickich i atrapy figur gladiatorów z miejsca zniszczonego mostu. Fot. W. Paszkowski
Białystok, site 1 – The Branicki Garden. View dated ca. 1957 on the Branicki Palace and the gladiator figures from the destroyed bridge. Photo by W. Paszkowski

zostom Redler wykonał dwie figury przeznaczone na most na kanale¹⁶. Pozostałości arkad zniszczonego mostu udokumentował w latach pięćdziesiątych XX w. konserwator zabytków Władysław Paszkowski (il. 10–12)¹⁷.

Próby rozpoznania stratygrafii i konstrukcji przyczółka mostowego dokonano w 2011 r. W wykopie 12/2011, założonym przy południowym krańcu arkady zachodniego przyczółka mostowego, natrafiono wyłącznie na strefy zniszczone związane z odbudową powojennego mostu. W 2013 r. badania kontynuowano w wykopie nr 3 o wymiarach 21 m × 10 m (il. 1a). Wykop, usytuowany pod mostem na całej szerokości kanału, obejmował cokoły trzech filarów. Przyczółek mostowy od strony pałacu był umocniony płytami betonowymi uniemożliwiającymi przebadanie tej części konstrukcji. W wyniku prac wykopaliskowych odkryto relikty dwóch ceglanych filarów historycznego mostu. Zachowały się one przy bocznych płaszczyznach istniejących filarów betonowych (il. 16). W trakcie odbudowy mostu, przeprowadzonej w latach sześćdziesiątych XX w., inż. Bukowski ułożył filary nowego mostu na miejscu starych. Przy filarze nr 1, położonym po zachodniej stronie mostu, zachowały się pozostałości ceglanej konstrukcji, która została odcięta od strony południowo-zachodniej i zabezpieczona deską szalunkową w trakcie powojennej odbudowy. Rozciągała się również w kierunku wschodnim, tworząc wraz z kamieniami niezbyt regularny układ. Pozwala to stwierdzić, że w miejscu tym nie było czwartego przęsła, a rozbudowany charakter konstrukcji potwierdza istnienie wzmocnionego nadbrzeża, możliwe, że związanego z przystanią łodzi. Relikty XVIII-wiecznych filarów, odsłonięte przy zewnętrznych licach współczesnych cokołów, zostały zabezpieczone pionowo ustawionymi płytami betonowymi w trakcie powojennej odbudowy obiektu. Takie ich usytuowanie wskazuje, że historyczny most miał większą szerokość niż współczesna jego odbudowa. Rozstaw zewnętrznych lic filaru nr 2 wynosi 900 cm, w przypadku filara nr 3 jest on nieczytelny, gdyż pozostałości ceglanej konstrukcji od strony zachodniej uległy zniszczeniu. Zachowały się tu pojedyncze, luźno zalegające cegły oraz fragmenty betonowych płyt zabezpieczających. Szerokość filara nr 2 i 3 jest zbliżona i wynosi około 200–210 cm (różnice wynikają ze stopnia zniszczenia poszczególnych elementów). Charakterystyczny jest fakt, iż brak jest śladów potwierdzających ciągłość konstrukcji w przewężeniach współczesnych cokołów (reliktyw zniszczonej konstrukcji i fragmentów cegieł). Znajduje to wytłumaczenie w sposobie konstrukcji filarów, które w istocie tworzyły dwa słupy (w podstawie kwadratowe?) spięte poprzeczną arkadą, zaś sklepienie pod mostem miało prawdopodobnie formę sklepienia krzyżowego. Taką konstrukcję zdają się potwierdzać fotografie arkady mostu zrujnowanego po wojnie (il. 10–11). Średnica łuku arkady, pomiędzy sąsiednimi filarami, wynosiła 570–600 cm. Usytuowanie reliktyw XVIII-wiecznego mostu świadczy o niewielkim przesunięciu odbudowanego obiektu w kierunku północno-zachodnim. Od strony północno-zachodniej wystawały one do 30 cm, od południowo-wschodniej do 75–80 cm poza lica współczesnych cokołów mostowych (il. 13).

W trakcie badań znaleziono niewielką ilość ruchomego materiału zabytkowego. Zostało to spowodowane wcześniejszym oczyszczeniem dna kanału, przeprowadzonym w latach osiemdziesiątych XX w., poprzez mechaniczne wybranie

i wywiezienie warstwy mułu. Wśród cegieł przyczółka mostowego od strony Bramy Gladiatorów znaleziono ceglana kwadratową płytę, jakie były wykorzystywane do murowania fontann w ogrodach pałacowych¹⁸. Może być pozostałością z rozebranej fontanny z jeleniem, znajdującej się wcześniej w miejscu mostu, lub stanowić fragment wykończenia nadbrzeża przystani łodzi.

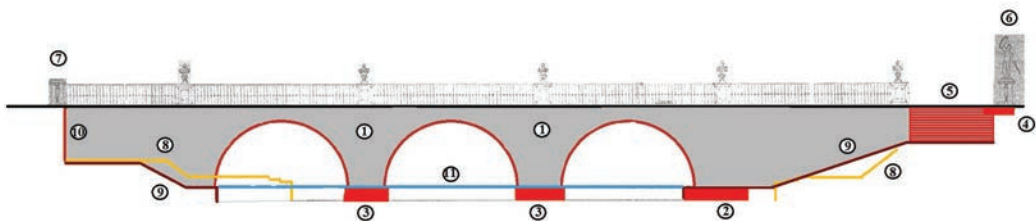

13. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich.

Plan ceglanych reliktów XVIII-wiecznego mostu w strefie filarów mostu zrekonstruowanego przez inż. Z. Bukowskiego. Rys. T. Zielenkiewicz

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Plan depicting the brick relics of the 18th-century bridge in the area covering the pillars of the bridge reconstructed by engr.

Z. Bukowski. Drawing by T. Zielenkiewicz

14. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Próba rekonstrukcji XVIII-wiecznego mostu na kanale. 1 – dwa filary mostowe, 2 – relikty przystani łodzi przy przyczółku mostowym, 3 – relikty cokołów prześel mostowych, 4 – relikty schodów i cokołu posągu gladiatora, 5 – rekonstrukcja schodów, 6 – cokół z posągami gladiatora, 7 – cokół posągu sfinksa z puttem, 8 – współczesna linia brzegowa, 9 – linia brzegowa przed poszerzeniem kanału, 10 – mur oporowy ogrodu górnego, 11 – poziom wody w kanale

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. An attempt at reconstructing the 18th-century canal bridge.

1 – two bridge pillars, 2 – relics of the boat marina by the bridge abutment, 3 – relics of the bridge span plinths, 4 – relics of the stairs and the plinth of the gladiator statue, 7 – the plinth of the statue depicting a sphinx with a putto, 8 – current coastline, 9 – coastline before canal widening, 10 – the upper garden's retaining wall, 11 – water level in the canal

15. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Most na kanale. Relikty przyczółka zachodniego historycznego mostu oraz umocnienie brzegu przystani. Fot. M. Koziel

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The canal bridge. Relics of the historic bridge's western abutment and marina coastline fortifications. Photo by M. Koziel

16. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Most na kanale. Relikty drugiego filara historycznego mostu zabezpieczone płytami betonowymi podczas budowy nowego mostu. Fot. M. Kozieł
Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The canal bridge. Relics of the historic bridge's second pillar, secured with concrete slabs during the construction of the new bridge. Photo by M. Kozieł

Opis materiału zabytkowego

1. Żelazne narzędzie w formie młotka osadzonego na czubku miecza – noża bojowego (il. 22: 6). Sztych zniszczony (zaklepany). Młotek w przekroju kwadratowy z płaskim końcem o długości 11,5 cm. Długość miecza 29 cm. Długość rękojeści 9 cm. Szerokość ostrza 4,2 cm.
2. Dwie taśmowate klamry żelazne do spinania płyt kamiennych. Końce mocujące o nacinanych krawędziach zagięte. Długość 28 cm, grubość taśmy $2,7 \times 0,4$ cm. Druga zachowana fragmentarycznie długości 16 cm, grubość taśmy $1,7 \times 0,5$ cm.
3. Fragment gładkiego dna naczynia barwy siwej z zawartością większej ilości bardzo drobnej domieszki w glinie.
4. Dwa fragmenty naczyń fajansowych: wałeczkowate ucho rokokowego dzbanka barwy białej oraz fragment kołnierza talerza z malowanym naszkliwnym ornamentem kwiatowym barwy granatowej i zielonej.

BRAMA GLADIATORÓW

„Na końcu mostu stoją dwa gladiatory nachylone, trzymające w jednej ręce pugiń, a w drugiej tarcze, obydwie ołowiane, dęte, białe malowane, na postumentach kamiennych białe malowanych. Tamże krata żelazna wszerz mostu, w niektórych miejscach na mat pozłacane, w której drzwi podwójne także z kraty żelaznej z zamkiem dużym”¹⁹. Sposób zagospodarowania okolicy bramy prezentuje rysunek salonu ogrodowego widocznego od strony piętra pałacu. Rysunek Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a, wykonany ok. 1755–1756 r. (il. 9), dość szczegółowo przedstawia układ cokołów znajdujących się na linii ogrodzenia, wieńczących je figur gladiatorów oraz schodów prowadzących do kanału.

Figury gladiatorów przed budową mostu na kanale stały w ogrodzie górnym (il. 12). Po wybudowaniu mostu przeniesiono je do Ogrodu Dolnego i ustawiono za mostem, a między nimi wstawiono bramę z żelazną, złożoną kratą²⁰. Jediną zmianą, która nastąpiła w tej części ogrodu po śmierci hetmana, było przeniesienie ozdobnej, kutej bramy pomiędzy posągów gladiatorów na drugą stronę mostu, między posągi sfinksów (il. 17). Nastąpiło to prawdopodobnie po zawaleniu się mostu. Posągi nie zachowały się²¹.

Przed założeniem wykopów w tej części ogrodu przeprowadzono badania magnetyczne i elektrooporowe, które objęły bezpośrednie sąsiedztwo mostu na kanale i Bramy Gladiatorów. Głównym problemem napotkanym podczas prospekcji były ograniczenia przestrzeni do rozwinięcia pomiarów. Wyniki badań magnetycznych zostały zakłócone przez sąsiadujące konstrukcje mostu, schodów i ogrodzenia. Najlepsze rezultaty przyniosło zastosowanie metody elektrooporowej. Dzięki odpowiednim warunkom naturalnym uzyskano wyraźne obrazy i kontrasty przebiegu stref wysoko- i niskooporowych. Zastosowanie symetrycznego układu elektrod pozwoliło również na przypisanie anomaliiom względnej maksymalnej głębokości zalegania, wynoszącej od 0,5 m²².

Wykopy nr 4a i 4b założono po obu stronach alejki asfaltowej (il. 1a, 18) w miejscach, gdzie zanotowano odczyty elektrooporowe potwierdzające istnienie pod powierzchnią murowanych konstrukcji. Usytuowano je po usunięciu betonowych cokołów oraz schodów będących fragmentem powojennej odbudowy. Oba wykopy miały wymiary 5 × 3,5 m. W wyniku eksploracji odsłonięto w nich relikty ceglanych cokołów, murków oporowych i ramion stabilizujących cokoły-słupy

17. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Brama żelazna przeniesiona przed most na kanale i ustawiona między cokołami ze sfinksami. Widok od strony pałacu na zniszczony most.

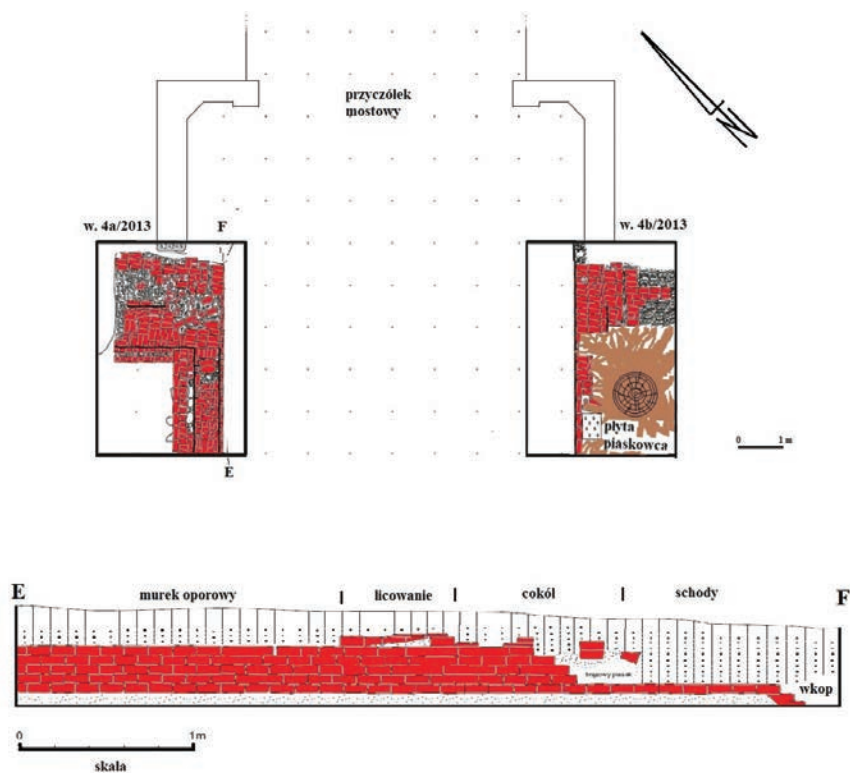
Fot. z lat trzydziestych XX w., www.skyscrapercity.com

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. The iron gate moved to the canal bridge and placed between the sphinx plinths. View of the destroyed bridge from the Palace side.

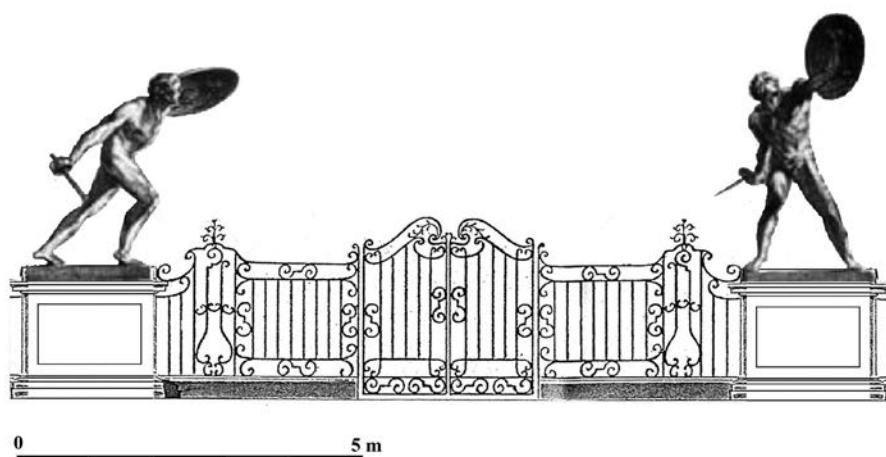
Photo from the 1930s, www.skyscrapercity.com

18. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Brama do Zwierzyńca. Plan relikwów murowanej konstrukcji bramy odsłoniętych w wykopach archeologicznych. Rys. T. Zielenkiewicz

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Bestiary gate. Plan of the brick gate construction relics uncovered in the archaeological digs. Drawing by T. Zielenkiewicz

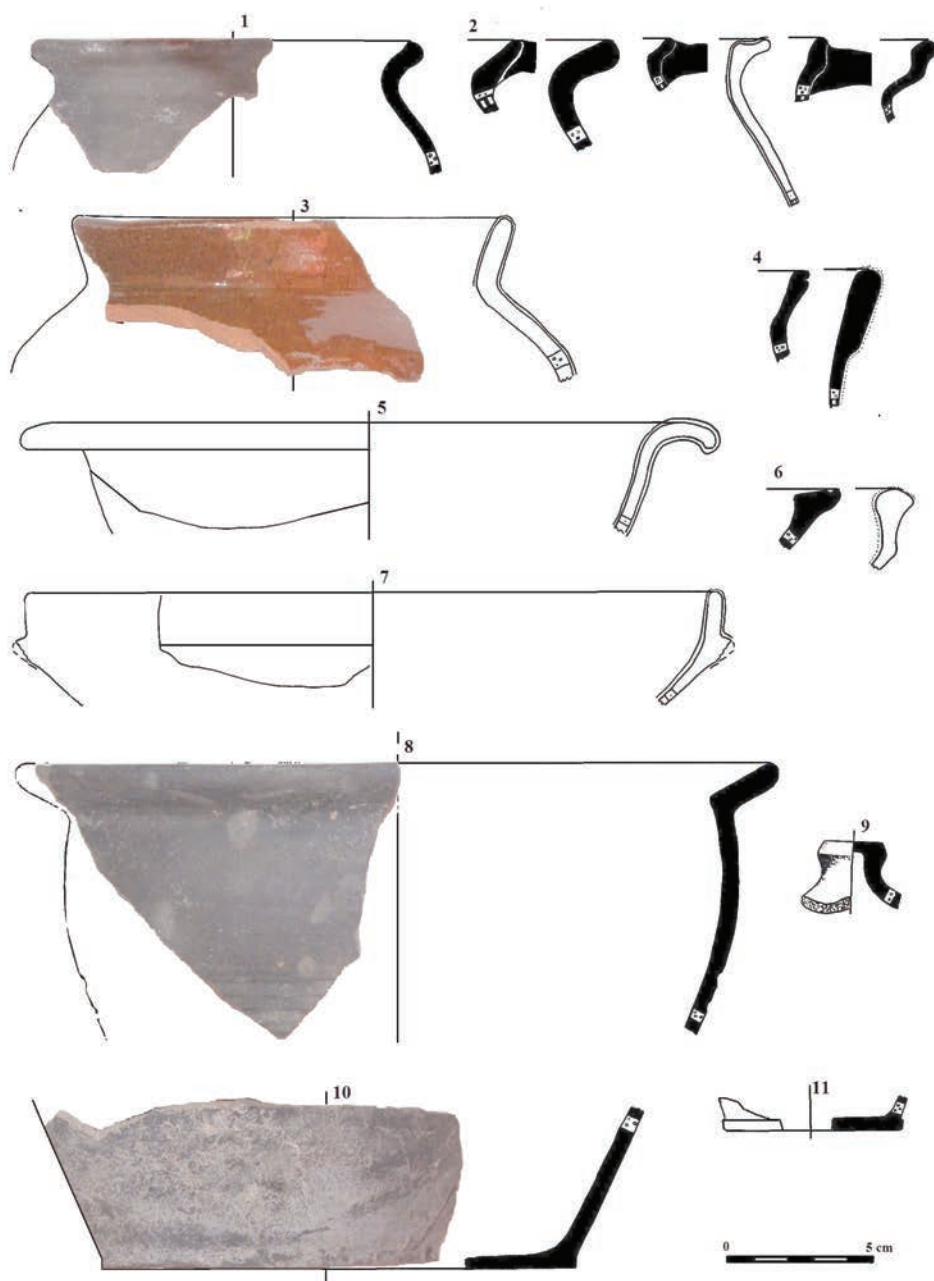

19. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Brama do Zwierzyńca. Relikty północnego cokółu bramnego, schodów i murku. Fot. M. Kozieł
- Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Bestiary gate. Relics of the northern gate plinth, stairs, and wall. Photo by M. Kozieł**

20. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Brama do Zwierzyńca. Usytuowanie murowanych elementów północnej części bramy. Fot. M. Kozieł
- Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Bestiary gate. Location of the brick elements in the northern part of the gate. Photo by M. Kozieł**
21. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Próba rekonstrukcji bramy przy moście na kanale. Rys. L. Pawłata
- Białystok, site 1 – The Branicki Garden. An attempt at reconstructing the canal bridge gate. Drawing by L. Pawłata**

22. Białystok, stan. 1 - Ogród Branickich. Wykop 1/2013 (2, 4), 2/2013 (3, 5), 3/2013 (6) i 4a/2013 (1). Ceramika (1, 3), zaprawa wapienna (2) i metal (4-6). Fot. i rys. L. Pawlata
Białystok, site 1 - The Branicki Garden. Dig 1/2013 (2, 4), 2/2013 (3, 5), 3/2013 (6), and 4a/2013 (1). Ceramics (1, 3), lime mortar (2), and metal (4-6). Photo and drawing by L. Pawlata

23. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Wykop 1/2013. Ceramika naczyniowa. Fot. i rys. L. Pawlata
 Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Dig 1/2013. Ware ceramics.
 Photo and drawing by L. Pawlata

24. Białystok, stan. 1 - Ogród Branickich. Wykop 1/2013. Zabytki szklane (1-5, 8) i fajansowe (6-7, 9-13).

Fot. i rys. L. Pawlata

Białystok, site 1 - The Branicki Garden. Dig 1/2013. Glass (1-5, 8) and faience monuments (6-7, 9-13). Photo and drawing by L. Pawlata

25. Białystok, stan. 1 – Ogród Branickich. Wykop 1/2013. Wybór fragmentów wielobarwnych tynków.

Fot. L. Pawlata

Białystok, site 1 – The Branicki Garden. Dig 1/2013. A selection of multi-coloured plaster fragments. Photo by L. Pawlata

bramne oraz fragment przylegającej do nich ceglanej konstrukcji schodów. Schody zostały prawie w całości zniszczone przez solidne fundamenty betonowych, usuniętych cokołów. Do każdego z nich przylegał ceglany murk oporowy, kamiennie-ceglane ramię (stabilizujące je), schody oraz fundament ogrodzenia (il. 19–20). Wszystkie te elementy były powiązane jednym wątkiem murarskim.

Cokoły: oba cokoły zachowały się fragmentarycznie. Stwierdzone wymiary są zbliżone do wymiarów cokołów sfinksów ogrodowych (około 95 × 215 cm) i wynoszą około 90–100 cm szerokość i 212–222 cm długości. Ze względu na znaczne zniszczenia krańcowych punktów brak jest możliwości podania precyzyjnych wymiarów. Od strony zachodniej wyodrębniono odsadzkę i stopę fundamentową o identycznej konstrukcji jak murk oporowy. Wątek cegieł cokołu był związany z wątkiem muru oporowego, a stopa fundamentowa z odsadzką znalazła kontynuację w kierunku północno-zachodnim, tworząc zachowany wyjściowy fragment fundamentu ogrodzenia. Od strony pałacu konstrukcja ceglana cokołu łączyła się z murowanymi schodami prowadzącymi prostopadle z mostu w stronę Ogrodu Dolnego. Wysokość cokołów ponad powierzchnię gruntu obrazuje rysunek inwentaryzacyjny bramy z 1838 r., sporządzony przez Raumbowicza, na którym zostały

uwzględnione ich fragmenty. Były one nieco wyższe niż te, na których znajdowały się posągi sfinksów z puttami. Ich wysokość wynosiła około 180 cm²³.

Mur oporowy i ramię stabilizujące: przy cokółach odsłonięto konstrukcje stabilizujące pion słupów bramnych. Miały one formę solidnie wymurowanych ceglano-kamiennych ramion usytuowanych wzdłuż alejki asfaltowej prowadzącej poza ogrodzenie do Zwierzyńca. Obiekt składał się z dwu części, górnej i dolnej, przesuniętych względem siebie. Górną stanowił murek oporowy wzniesiony z pięciu warstw cegieł ułożonych płasko, główkami i wozówkami do lica, w niezbyt regularnym wątku. Przy cokole murek podniesiono do poziomu dodatkową, szóstą warstwą cegieł. W miejscu tym korona murku była licowana (wypoziomowana) płaskimi dachówkami karpiówkami i wyrównana zaprawą wapienną. Murek prawdopodobnie wystawał nieznacznie ponad powierzchnię gruntu, tworząc obramienie alejki w formie niskiego krawężnikowania. Szerokość murku w partii stropowej wynosiła 60 cm. Od strony alejki wyodrębniona została stopa fundamentowa w formie odsadzki wystającej na 10 cm, utworzonej przez rząd cegieł wysuniętych jednolicie główkami do lica. Posadowiona została na naturalnej warstwie piaszczystej. Konstrukcję rozpoznano na długości około 250 cm. Obiekt znajdujący się po południowej stronie alejki, stanowiący lustrzane odbicie pierwszego, został silnie zniszczony i poprzerastany przez korzenie drzewa. Znalezione tu fragmenty płyty z żółtego piaskowca o zaokrąglonych brzegach, stanowiącej prawdopodobnie nakładkę cokołu. Szerokość traktu komunikacyjnego, określonego wewnętrznymi licami cokołów, wynosi 790–815 cm.

Dolny fragment tej konstrukcji tworzyło ramię stabilizujące, usytuowane z przesunięciem na zewnątrz alejki o 50 cm. Znajdowało się bezpośrednio pod murem oporowym, z którym związane zostało wapienną spoiną. Styk ramienia i murku oporowego wzmocniono rzędem kamieni eratycznych osadzonych w zaprawie wapiennej. Ramię wymurowano z sześciu warstw cegieł licowanych na przemian warstwami wozówek i główek. Ta część tworzyła właściwą konstrukcję stabilizującą cokół ze znajdującym się na nim posągiem. Konstrukcja ceglana posadowiona została na warstwie kamieni eratycznych na głębokości około 110 cm.

Schody do kanału: zachowały się w niewielkim fragmencie. Można jedynie stwierdzić, że ceglana konstrukcja schodów po północnej stronie alejki przylegała do cokołu od strony mostu. Dalej przestrzeń zabytkowa została zniszczona. Schody były prawdopodobnie znacznie szersze niż długość około 80–100 cm, wyodrębniona dla pierwszych trzech stopni.

Ogrodzenie od strony Zwierzyńca: zniszczenia dokonane podczas powojennej odbudowy betonowych schodów uniemożliwiły również odsłonięcie murewanego fundamentu ogrodzenia. Prawdopodobnie dochodziło ono do cokołów od ich strony zachodniej, jak wynika z analizy przebiegu tej konstrukcji w terenie na podstawie dotychczasowych badań²⁴. Potwierdza to również zachowany jego fragment, znajdujący się na przedłużeniu stopy fundamentowej północnego cokołu. Szerokość fundamentu, stwierdzona na podstawie zachowanych reliktów, wynosiła około 50–60 cm. W rezultacie badań, prowadzonych w 2002 i 2011 r., odkryto pozostałości kamienno-ceglanego fundamentu ogrodzenia usytuowanego na krawędzi stoku kanału. Relikty te przedstawiały się jako niewielkie zagłębienie o sze-

rokości 70–90 cm, głębokości 30–50 cm, usytuowane w linii prostej na krawędzi stoku kanału. Ich obecność potwierdzono na tej samej wysokości w kilku wykopach. Rów po usuniętym murowanym fundamencie przebiegał z przesunięciem około 2 m na zachód, w stosunku do linii ogrodzenia w ogrodzie chińskim. Rozpoczął się na wysokości zachodniego krańca muru oporowego kaskady przy tym ogrodzie, dochodząc do reliktów omówionych powyżej cokołów – słupów bramnych. Ogrodzenie to miało kontynuację po północno-zachodniej stronie drogi przez most na kanale i łączyło się z narożnikiem istniejącego ogrodzenia na wysokości budynku teatralnego²⁵.

Opis materiału zabytkowego

Z oczyszczania konstrukcji murowanej:

1. Dwa fragmenty ceramiki o wypale redukcyjnym, grupy surowcowej B i C, pochodzące z brzuśców naczyń: w tym profilowanej misy o wyświeconej powierzchni wewnętrznej w postaci koncentrycznie umieszczonego, wysokiego zygzaka.
2. Dwa fragmenty naczyń o wypale utleniającym, grupy surowcowej E, pokrytych szkliwem, w tym: ułamek dna naczynia barwy żółto-ceglastej, prawie bez domieszki, ze szkliwem barwy jasnobrązowej na obu powierzchniach oraz fragment dna naczynia pokrytego obustronnie kremową angobą, ze śladami odcinania drutem.
3. Fragmenty trzech płaskich dachówek karpiówek z kwadratowymi, piramidalnymi zaczepami (il. 22: 1). Grubość 18–20 mm, szerokość 172 mm, długość ok. 330–350 mm.

OPRACOWANIE MATERIAŁU ZABYTKOWEGO

W wyniku badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2013 r. pozyskano 295 zabytków, w tym przedmioty metalowe (37 szt.), fragmenty ceramiki naczyniowej i budowlanej (219 szt.), ułamki szkła naczyniowego i okiennego (29 szt.), kości zwierzęce (10 szt.) oraz kilkadziesiąt fragmentów żuźla żelaznego.

W zestawie zabytków metalowych dominują fragmenty przedmiotów związanych z budownictwem, zwłaszcza gwoździ. Wszystkie gwoździe są wykonane z żelaza techniką kucia. Charakteryzują się kwadratowym lub prostokątnym przekrojem kolca. Część jest zachowana fragmentarycznie. Kompletne okazy mają długość 6–8 cm i główki nieregularnie koliste, niekiedy daszkowate w przekroju. Owalnie wydłużone i prostokątne znajdują się na kilku krótkich gwoździach do podków oraz gwoździach z płaską nóżką lub nóżką kwadratową w przekroju, ale spłaszczoną w partii kolca.

Najciekawszym znaleziskiem jest hiszpańska moneta (il. 22: 4), wykonana z dość lichego srebra²⁶, wybita w 1688 r. w Niderlandach pozostających we władaniu hiszpańskiego króla Karola II. Może być śladem pobytu Tylmana z Gameren, architekta pochodzenia niderlandzkiego, który rozpoczął w 1691 r. przebudowę pałacu wraz z ogrodem²⁷.

Fragment żelaznego, ozdobnego okucia ramy okna pałacowego (il. 26: 5) jest identyczny jak znaleziony podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w 2011 r. w strefie suchego stawu pałacowego²⁸.

Taśmowate klamry spinające zarejestrowano w białostockim ogrodzie hetmańskim podczas badań w ubiegłych latach. Znaleziono je w strefie przejścia bindażowego, przy murze oporowym ogrodu górnego oraz w strefie muru oporowego kaskady ściennej przy ogrodzie chińskim. Pochodzą one z konstrukcji kamiennej balustrady wznoszącej się nad bindażem i na murze oporowym. Metalowe taśmy posiadały krótkie końce, wygięte pod kątem prostym, gładkie lub z zadziorami, osadzone w wypełnionych ołowiem gniazdach kamiennych elementów. Drobne fragmenty zniszczonych, kamiennych balustrad i cokołów wydobyto w sąsiedztwie metalowych mocowań. Płyty piaskowca, znalezione w okolicy kaskady przy ogrodzie chińskim, posiadały otwory i wyżłobienia do zamocowania i osadzenia takich obejm. Część z nich zachowała się *in situ* na okładzinach kaskady ściennej wykonanej z płyt piaskowca²⁹. Znalezione w wykopie pod mostem mogą stanowić pozostałość po okładzinach *kamiennego mostu*.

Wśród nowożytnych znalezisk zwraca uwagę młotek żelazny osadzony na czubku miecza lub noża bojowego (il. 22: 6). Sposób uformowania ostrza i obustronnie wyodrębnionego trzpienia do rękojeści wskazują, że może być pozostałością znacznie starszego egzemplarza broni białej (spaha?), wykorzystanego wtórnie na rękojeść młotka. Innym znaleziskiem jest kłódka żelazna znaleziona przy reliktach Pawilonu. Obecność mosiężnych wstawek wskazuje na jej co najmniej XIX-wieczną chronologię. Stopień przekorodowania zabytku uniemożliwia przeprowadzenie głębszej analizy.

Najliczniejszą grupę zabytków tworzyła ceramika naczyniowa (199 szt.). Jednak w stosunku do rejonów historycznej zabudowy miejskiej jej znaleziska są nieliczne. Taka sytuacja jest charakterystyczna dla stref ogrodowych, wyłączonych z codziennego użytkowania gospodarczego. Przeważającą większość ułamków naczyń znaleziono w okolicach Pawilonu nad Kanałem. Zostały one wykonane z glin żelazistych przez miejscowych garncarzy. Przyjmuje się, że surowiec do wyrobu naczyń pochodził z okolicznych złóż³⁰. Zaobserwowano stosowanie domieszek drobnoziarnistych tłuczni i piasku. Obowiązywały średnie i duże jej ilości przy wyrobie naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej oraz nieznaczna przymieszka w surowcu naczyń o wypale ceglстым i żółtym. Najliczniejszą grupę stanowiły fragmenty naczyń kuchennych i stołowych, wypalonych w atmosferze redukcyjnej (91 fragmentów = 46% ceramiki naczyniowej). Stwierdzono wyraźną obecność naczyń szklawionych (29 fragmentów = 15%), wyodrębnionych w ramach grupy surowcowej E. Tę technikę opracowania powierzchni stosowano dla ceramiki o wypale utleniającym. Powierzchnie naczyń pokrywano szkliwem barwy zielonej i brązowej. Zaledwie kilka ułamków pochodziło z nieszkliwionych naczyń o wypale utleniającym. Pod względem liczebności drugą grupę ceramiki stanowiły fragmenty fajansu i porcelany (71 fragmentów = 36%). Występowanie ułamków bogato zdobionych naczyń jest charakterystyczne dla stref reprezentacyjnych zabudowy pałacowej i ogrodowej. Fragment dna naczynia barwy brunatnej, grupy surowcowej A, zawierający większą ilość domieszki drobnego

i średnioziarnistego tłucznia, znajduje analogie w wynikach wcześniejszych badań i potwierdza historyczne użytkowanie tego miejsca najpóźniej od XVI-XVII w.

Ornament naczyń z rejonu strefy ogrodowej jest dosyć ubogi. Ogranicza się do kilku dookólnych żłobków umieszczanych na brzuścach, wyświecania powierzchni naczyń o wypale redukcyjnym oraz szkliwienia ceramiki ceglastej. Na Podlasiu zdobienie liniami rytymi (od jednej do trzech) i falistą, nieraz we wspólnej kompozycji, utrzymało się w garncarstwie ludowym do czasów współczesnych³¹. Ornament pojedynczych żłobków w górnej części brzuśca wystąpił na fragmentach naczyń garnkowatych, które znaleziono podczas poprzednich badań Ogródu³². W Polsce stosowane było także w zdobnictwie późnośredniowiecznym. Ornamentyka naczyń stalowoszarych jest równie uboga u schyłku tego okresu. Ogranicza się do kilku żłobków poziomych, czasem w połączeniu z pasmami wyświecania lub polerowaniem³³. Najczęściej jednak powierzchnie naczyń barwy stalowoszarej zdobiło wyświecanie liniami pionowymi lub zygzakiem. Niekiedy ich duże zagęszczenie powoduje wypolerowanie całej powierzchni. Efekt zdobienia uzyskiwano poprzez nanoszenie ornamentu wąskimi krawędziami narzędzi z krzemienia, kamienia, rogu, drewna, a nawet paznokciem. Potwierdzają to badania tradycyjnego garncarstwa ludowego, w którym wymienione techniki znajdują kontynuację³⁴. Uważa się, że polerowanie powierzchni i wyświecanie jest sposobem zdobienia charakterystycznym dla siwaków³⁵. Rolę ozdobną na naczyniach pełniło również ich szkliwienie. Zwykle wykorzystywano jeden kolor glazury, pokrywając nią wnętrza mis i talerzy, a także górne partie naczyń dzbanowatych i garnków o wypale utleniającym (il. 23: 3, 5, 7).

Większość pozyskanych fragmentów pochodzących z różnych partii naczyń nie ma bardziej szczegółowych właściwości datujących. Wynika to z uniwersalności ukształtowania brzuśców czy den garnków oraz mis, stosowanych w mało zmienionych formach na przestrzeni wieków. Większą zmienność wykazują tu fragmenty brzegowe. Porównywanie cech brzegów naczyń z innych stanowisk pozwala podjąć próbę opisu naszych znalezisk oraz umiejscowienia ich w ramach czasowych.

Najpopularniejszymi naczyniami były formy garnkowate, dzbany oraz misy znane również z badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych prowadzonych w różnych miejscach Białegostoku³⁶. Najliczniejszą grupę w omawianym materiale stanowią garnki, przeważające liczebnie także w grupie naczyń o wypale redukcyjnym (il. 23: 1-2). Pojedyncze formy wykonano w technologii grupy E (il. 23: 3). Średnice wylewów nielicznych zrekonstruowanych form wynoszą 12-18 cm. Trudno jednoznacznie przypisać im partie przydenne (il. 23: 10-11). Wśród nich charakterystyczne są zwłaszcza dna płaskie lub lekko wklęsłe ze śladami odcinania drutem, rzadziej podważania. Wyrażna jest obecność form o esowato ukształtowanym profilu z brzegami o zaokrąglonych krawędziach (il. 23: 1-2). Naczynia takie o wypale redukcyjnym występują w materiale zabytkowym starej Warszawy, datowanym już od drugiej połowy XIV w.³⁷ Formy o esowato ukształtowanym profilu i krawędzi wylewu ze szczątkowym okapem (il. 23: 2 – z prawej) nawiązują do form późnośredniowiecznych zaopatrzonych w wyraźny okap. Słabo zaznaczony wrąb na pokrywę i szczątkowy okap posiadają

formy wczesnonowożytnie z Raciążka, wypalone w atmosferze utleniającej³⁸. Formy brzegowe z okapem, pokryte zielonym szkliwem, wystąpiły na zamku w Knyshynie, gdzie datowane zostały od końca XV do XVII w.³⁹ Naczynia o analogicznie ukształtowanych krawędziach, z terenu oficyny kuchennej Pałacyku Gościnnego Branickich w Chroszczy i z Białegostoku, znaleziono w zespołach z drugiej połowy XVIII w.⁴⁰, ale również na stanowiskach współczesnych⁴¹. Okazy z lekko wychylonymi, lejkowatymi brzegami o zaokrąglonej krawędzi znane z Warszawy są formami nowożytnymi, pojawiającymi się u schyłku XVI w.⁴² Płynna linia esowatego profilu naczyń garnkowatych z zaokrąglonymi brzegami jest charakterystyczna dla białoruskich garnków z drugiej połowy XVII-XVIII w. Często są one zaopatrzone w ucha taśmowate o przyczepach: górnym – na brzegu naczynia lub tuż pod nim, dolnym – na wydętości brzusca⁴³. Fragmenty takich naczyń znaleziono podczas badań prowadzonych w różnych punktach Ogródu⁴⁴.

Do form dzbanowatych zalicza się dzbany i ładyszki (formy dzbanowate bez ucha i dziobka)⁴⁵. Dzbany są formą charakterystyczną dla garncarstwa późnośredniowiecznego⁴⁶. Do dzbanów może należeć kilka fragmentów cienkościennych naczyń o lekko esowatej linii profilu lub prawie cylindrycznych wylewach (il. 23: 4).

Do mis (il. 23: 5–8) zaliczono płytkie miski i głębokie donice, używane również do tarcia maku (makotry)⁴⁷. Wykonywano je techniką wypału utleniającego (zwłaszcza niewielkie, półkuliste miski szkliwione i angobowane wewnątrz) oraz redukcyjnego (formy głębokie). Wśród misek półkulistych charakterystyczne są okazy z prostymi i zaokrąglonymi krawędziami brzegów. Naczynia siwe mają bardziej rozbudowaną linię profilu i partie brzegowe wyodrębnione w rodzaj krótkiej, ukośnie usytuowanej kryzy. Formy półkulistych i stożkowatych mis z zaokrąglonymi krawędziami oraz wyodrębnionymi brzegami znane są z poprzednich badań Ogródu⁴⁸. Fragmenty naczyń o brzegach pogrubionych i zaokrąglonych oraz zaopatrzonych w gzyms zewnętrzny umieszczony pod krawędzią (il. 23: 7) znaleziono w innych punktach zespołu architektury ogrodowej Branickich⁴⁹ oraz na terenie miasta⁵⁰. Wystąpiły one w Warszawie w warstwach XVII-XVIII-wiecznych⁵¹. Misy z cylindrycznym wylewem prezentują stożkowate naczynia z załamaną linią ścianek (il. 23: 6, 7). Znajdują one analogie w materiałach ceramicznych datowanych od XIV w.⁵² Misy z pionowo ustawionymi wylewami, z załomem brzusca, wystąpiły w materiałach z badań rezydencji Sapiechów w Dubnie, pow. bielski⁵³. W Warszawie nieliczne fragmenty mis z cylindrycznym, nieprofilowanym brzegiem wystąpiły w warstwach z XVI w.⁵⁴ Wyrabiają je również współczesne warsztaty garncarskie. Są to z reguły naczynia biskwitowe, sporadycznie ornamentowane odciskami palca przy profilowaniu partii brzegowych⁵⁵.

Wśród makotr (il. 23: 8) za starsze uważa się formy o nierównych ściankach grubości 10–15 mm. Młodsze, z warstw XVII-XVIII-wiecznych, cechują się cieńszymi ściankami, od około 7 mm grubości. Najstarsze naczynia mają wylewy w formie bardzo odgiętej kryzy. Na Białorusi zaliczone zostały do typu III⁵⁶. Na późniejszych naczyniach brzeg jest mniej odsunięty od linii ścianek. Mógł on być płynnie odgięty i pionowo lub poziomo ścięty z zaokrągleniem linii załamań. Zbliżone formy, ale o pogrubionych brzegach, które wystąpiły w Warszawie, datowano

na XVI w.⁵⁷ Typ IX makotr w Sandomierzu, kontynuujący odmianę późnośrednio-wiecznych mis typu I z poziomą kryzą, występuje od XVII w. Wylewy pogrubione, ale skrócone i zaokrąglone, uważa się za późniejsze niż XVI w.⁵⁸

Od XVIII w. udoskonalenie mas garncarskich doprowadziło do kolejnej zmiany, dla której charakterystyczne są naczynia kremowo-ceglaste o twardym czerepie (grupa IIb). Takie cechy posiadają nieliczne fragmenty naczyń ceglanych występujące w omawianym materiale. Ślady wyświecenia użytkowego stwierdzone na wewnętrznej powierzchni makotry (il. 23: 8) świadczą o częstym mieszanu, ucieraniu oraz używaniu metalowych sztućców i narzędzi kuchennych⁵⁹. Do pojedynczych znalezisk, wykazujących względnie późniejsze cechy technologiczne, należą fragmenty pokrywki i naczynia na trzech nóżkach.

Wśród fragmentów naczyń fajansowych grupy surowcowej F wyodrębniono różne ich typy: głównie talerze oraz pojedyncze ułamki dzbanuszków, imbryka do kawy, mis i wazki. Talerze mają poziomy lub prawie poziomy szeroki kołnierz. Z materiału ceramicznego wydzielono fragmenty kilku ich egzemplarzy (il. 24: 7, 12). Większość była niezdobiona. Wśród nielicznych zdobionych jeden posiadał malowany motyw roślinny barwy niebiesko-seledynowej na kołnierzu. Inny nosił na powierzchni wewnętrznej podobny ornament. Naniesiono go precyzyjnie i zajmował kołnierz i lustro. Miał on barwę ciemnoszarą i wykonany został charakterystyczną techniką nadruku. W podobnym stylu ozdobił obie powierzchnie dolnej części wazki z ornamentem barwy niebieskiej. Na dnie znajdował się symbol wytwórni fajansu w Ćmielowie z drugiej i trzeciej ćwierci XIX w. Podobnie zdobiona była misa z wywiniętym brzegiem (il. 24: 10). Technika nadruku w nanoszeniu ornamentu na naczyniach fajansowych została zastosowana w Ćmielowie jako w jednej z pierwszych fabryk przed rokiem 1857⁶⁰. Omówione naczynia niewątpliwie używane były w białostockim pałacu w okresie funkcjonowania Instytutu Panien Szlacheckich. Na Białorusi formy talerzy fajansowych, skład masy surowcowej oraz ich ornamentyka zostały uznane za element obcy przyniesiony przez zamieszcowych wytwórców w połowie XVIII w.⁶¹

Na kilku drobnych uławkach porcelany zarejestrowano złocenia. Za życia hetmana Jana Klemensa Branickiego w pałacu znajdowały się liczne porcelanowe, ozdobne zastawy stołowe, malowane figurki białe francuskie lub miśnieńskie oraz dzbany na kwiaty. Do najcenniejszych należało kilkaset naczyń chińskich służących do użytku codziennego lub do ozdoby, w tym białe, wyłaczane naczynia: imbryki do kawy i herbaty, flaszki na suchą herbatę, cukiernice, filiżanki, spodeczki i wazki do płukania oraz zestawy białej porcelany miśnieńskiej ze złoceniami. W składzie porcelany miśnieńskiej w Warszawie hetman nabywał: talerze płytkie i głębokie, koszyki do pomarańcz, musztardniczki, cukierniczki, kubki, filiżanki. J.K. Branicki dokonywał również zakupów wyrobów manufaktury porcelanowej z Wiednia⁶².

Fragmenty kilku płaskich dachówek karpiówek (il. 22: 1) znaleziono w trakcie eksploracji fundamentów bramy przy moście. Dachówkami była lico-wana górna powierzchnia murku fundamentu północnego od strony cokołu. Zabieg ten miał na celu wypoziomowanie korony muru. Dachówki wykorzystane do licowania górnej powierzchni fundamentu zostały położone na zaprawę wa-

pienną. Wykorzystano tu egzemplarze uszkodzone, pochodzące prawdopodobnie z rozbiórki pokrycia dachów XVII-wiecznych zabudowań zamku Wiesiołowskich podczas jego przebudowy na pałac. XVII-wieczną chronologię takich znalezisk potwierdzają analogie odkryte podczas badań zamku w Smolanach. Znalezione tam formy dachówek posiadają podobnie uformowany zaczep mocujący⁶³. Dachówką licowane zostały schody piwnicy w zespole rezydencjonalnym Sapiechów w Dubnie, pow. bielski⁶⁴. Fragmenty dachówek karpiówek wydobyto z dołu śmietniskowego przy bramie Pałacyku Gościnnego w Białymstoku. Mają one identyczny kształt do form tu omawianych⁶⁵.

Nieliczne ułamki ceramiki kaflowej pochodzą z kafli XIX-wiecznych i z początku XX w. Wykonane zostały one z glin barwy żółtej po wypaleniu oraz pokryte białym szkliwem. Fragmenty kafli gzymsowych ornamentowano profilowaniem w formie poziomych wałków. Zaledwie jeden ułamek kafla gzymsowego pokryty szkliwem kremowym zdobił reliefowy ornament roślinny (il. 22: 3).

Wśród stłuczki ze szkła naczyniowego dominują fragmenty butelek z lejkowato rozchyloną lub cylindryczną szyjką (il. 24: 3, 8). Butelki z wylewem podkreślonym kolistym czy trójkątnym wałeczkiem datowano na XVIII w. na zamku krzyżackim w Toruniu. Lejkowato uformowana szyjka i wąski tułów (il. 24: 8) to cechy butelek aptecznych służących do przechowywania olejków eterycznych. Takie buteleczki, znalezione na miejscu dawnej apteki królewskiej w Warszawie, pochodzą z drugiej połowy XVIII w.⁶⁶, podobnie jak znalezisko z terenu apteki w Brodnicy⁶⁷. Ułamki podobnych naczynek znaleziono na dziedzińcu kuchennym białostockiego pałacu⁶⁸. Fragmenty butelek wykonanych w manufakturze ze szkła niebarwionego z białym połyskiem (il. 24: 4–5) są formami najwcześniej XIX-wiecznymi, podobnie jak szklanki wykonane w formie z fasetowaniem (il. 24: 1).

Podsumowanie wyników badań

W wyniku badań archeologicznych odkryto nowe elementy architektury ogrodowej oraz uzupełniono informacje o badanych wcześniej. Niewątpliwie najpełniejszy obraz uzyskano dla obiektu zwanego Pawilonem nad Kanałem. Był on przedmiotem badań w 2007 r. Odsłonięto wówczas całkowicie pomieszczenie zachodnie (gabinet) i zachodnią część salonu. Wyniki badań z 2013 r. pozwoliły na skompletowanie informacji, rekonstrukcję wszystkich pomieszczeń Pawilonu oraz potwierdziły jego trójdzielny podział. Fundament budynku wykonano z 3–4 warstw kamieni o średnicy 20–40 cm, osadzonych w wylewkach zaprawy wapiennej i uszczelnianych drobnym gruzem ceglany. Strefę narożników i połączenia ścian wzmocniono dodatkową, głębiej umieszczoną warstwą kamieni. Stopa fundamentowa najbardziej czytelna jest w narożniku zachodnim, gdzie została podkreślona 10-centymetrowym występnym dwu warstw cegieł na długości 90 cm od narożnika. W ścianie tylnej wyodrębniono trzy pilastry, usytuowane symetrycznie przy narożnikach i na środku ściany. Dwa symetryczne otwory drzwiowe, o szerokości 120 cm, znajdowały się w przeciwnych ścianach bocznych, od strony ściany tylnej budynku. Przed nimi ułożono z cegieł dwu-, trzystopniowe schody o wymiarach 250 × ok. 100 cm. W fundamencie ściany działowej salonu za-

rejestrowano dwie przerwy wentylacyjne o szerokości około 30 cm, znajdujące się pod podłogą po obu stronach centralnego wzmocnienia. Na poziomie stropu fundamentów, nad przerwami w murze, zlokalizowano pozostałości dwu drewnianych belek o szerokości 26–30 cm i grubości około 20 cm. Belki te, usytuowane poprzecznie do frontu budynku, tworzyły element nośny podłogi. Mur ceglany ścian budynku zachował się jedynie fragmentarycznie w postaci jednego–dwu rzędów cegieł i ich fragmentów ułożonych płasko z wyrównaniem główkami lub wozówkami do lica zewnętrznego i wewnętrznego. Elementy konstrukcyjne fundamentów wykazywały dużą jednolitość stylistyczną. Podobnie wszystkie cegły zostały wykonane w formie ze śladami wyrównywania (scinania) wierzchniej części deski. Wymiary cegieł to 60–65 × 140 × 270–300 mm. Grubość ścian nośnych wynosiła około 45 cm, ściany oddzielającej salon od pozostałych pomieszczeń – 30 cm (układ cegieł główkowy). Cienka ściana, oddzielająca gabinet od przedpokoju, miała grubość około 20 cm (układ wozówkowy). Pomiedzy przedpokojem a gabinetem zarejestrowano pozostałości drewnianej framugi otworu drzwiowego o szerokości 120 cm. Inwentarz opisuje te pomieszczenia jako pokój pierwszy, pokój drugi i gabinet⁶⁹. Dla trzech pomieszczeń przyjęto nazwy: gabinet, przedpokój i salon⁷⁰.

Przedpokój, opisany w inwentarzach z 1771/1772 i 1775 r. jako pokój pierwszy, był pomieszczeniem symetrycznym do gabinetu, o wymiarach ok. 400 × 350 cm, i znajdował się od strony wschodniej. Wejście do niego umieszczone było w ścianie północno-wschodniej. Ze względu na stopień zniszczenia nie udało się wyodrębnić obudowy framugi drzwiowej, która prawdopodobnie miała identyczne wymiary jak w pomieszczeniu bliźniaczym. „Do samej zaś altanki wchodząc dwa gradusy kamienne, przede drzwiami, od ogrodu do pokoju pierwszego, podwójnemi, które na sześciu zawiasach żelaznych z zamkiem żelaznym francuskim i dwoma zasuwkami żelaznymi u góry i dołu. Podłoga sosnowa w fryzy sadzona. Ściany al fresco malowane. Komin szafiasty. Okno o czterech kwadratach w olów oprawne, na ośmiu zawiasach żelaznych, z sześciu zaszczepkami. Sufit biały”⁷¹. Zgodnie z opisem źródłowym z przedpokoju prowadziły podwójne drzwi do salonu. Wymiary ich można odtworzyć na podstawie przerwy w konstrukcji ceglano-wątku ściany wewnętrznej, oddzielającej salon od pozostałych pomieszczeń. Wyodrębniono tu ślady drewnianej belki, prawdopodobnie framugi drzwiowej. Otwór drzwiowy, w którym mocowane były drzwi dwuskrzydłowe, usytuowany został centralnie w ścianie przedpokoju i miał szerokość około 220 cm. W pewnym okresie funkcjonowały również drzwi znajdujące się pomiędzy przedpokojem a gabinetem. Zamurowano je stosunkowo wcześniej (przed 1771 r.), gdyż jeszcze w okresie funkcjonowania bogatych dekoracji malarskich wnętrza. Świadczy o tym resztki malowanych tynków zachowane *in situ* na ścianie w miejscu zamurowanych drzwi⁷² oraz brak o nich wzmianki w obu inwentarzach przy opisie Pawilonu. W narożniku zachodnim pomieszczenia znajdowała się trójkątna podbudowa kominka, powyżej której umieszczono kanał przewodu kominowego. Inwentarz pośmiertny Jana Klemensa Branickiego opisuje go jako „komin szafiasty”. Inwentarz z 1775 r. przy opisie przedpokoju również wymienia „komin szafowy”⁷³. Podbudowa składała się z kilku warstw kamieni uszczelnionych gruzem, zalegających w wylewkach zaprawy wapiennej. Długość tej konstrukcji wynosiła oko-

ło 200–210 cm. Nie zachowały się elementy pozwalające na odtworzenie wymiarów otworu kominka. W pobliżu znaleziono fragmenty profilowanych gzymsów wapiennych z malowanymi równoległe paskami (il. 22: 2). Gzymsy te najpewniej pochodzą z obramienia czeluści paleniska. Kominek o podobnej konstrukcji, zdobiony gzymsowaniem i sztukaterią, znajdował się na drugim piętrze pałacu białostockiego⁷⁴.

Do gabinetu z przedpokoju prowadziły drzwi podwójne na czterech zawiasach żelaznych, z zamkiem francuskim mosiężnym i dwoma zasuwkami żelaznymi u góry i dołu. Kanapa orzechowo malowana. Materac na niej i dwa wały z atlasu niebieskiego w kwiaty. Sześć stołków tymże atlasem obitych. Pokrowce na kanapie i stołkach z niebieskiej astrachany. Dwie wazy gipsowe z satyrami miedzianymi złotem pozłacanymi na postumentach drewnianych seledynowo z białem malowanych. Sto czterdzieści pięć kopersztychów za szkłem w ramki czarne z listewkami wyłaczanymi oprawnych na ścianie w gabinecie, z których są duże, średnie i małe. Okno o dwu kwaterach w drewno oprawne, na sześciu zawiasach żelaznych i dwoma zasuwkami żelaznymi u góry i dołu. Okiennica podwójna na czterech zawiasach żelaznych z śrubą do zamykania. Za tym oknem dwa gradusy kamienne. Podłoga sosnowa w fryzy sadzona. Sufit biały, ornament po brzegach alfresco malowany⁷⁵.

Opis pomieszczenia powtarza inwentarz tzw. wileński z 1775 r.⁷⁶

Prostokątne pomieszczenie zwane gabinetem, znajdujące się po zachodniej stronie budynku, miało zbliżone wymiary do przedpokoju. Wejście do niego, w formie przeszklonego *porte-fenêtre*⁷⁷ usytuowane było w ścianie południowo-zachodniej. Miało ono szerokość ok. 120 cm. W środkowej części wewnętrznej ściany pomieszczenia, od jego strony południowo-wschodniej, umiejscowione były drzwi do salonu. Przy narożniku wschodnim wymurowano ceglany cokół o zwartej konstrukcji, wsparty na fundamencie z kamieni. Jego wymiary wynosiły około 105 × 65 cm. Sposób wykonania i umiejscowienie wyraźnie wskazują na charakter konstrukcji wzmacniający połączenie ścian w centralnym miejscu budynku. Brak jest w opisach informacji o sposobie ogrzewania tego pomieszczenia. Prawdopodobnie na ścianie kominowej znajdował się płaski piec (ściana piecowa). W trakcie badań z 2007 r. znaleziono w pobliżu nieliczne fragmenty zielono szkliwionych kafli pokrytych ornamentyką roślinną. Przy ścianie tej nie zidentyfikowano śladów rozbudowanej podstawy pieca. Przed drzwiami wejściowymi do gabinetu znajdowały się kilkustopniowe, ceglane schody. Wzmianki z 1772 r., mówiące o dwu stopniach schodów, potwierdzone zostały w inwentarzu z 1775 r.⁷⁸

Kolejnym pomieszczeniem był salon. Znajdował się on od strony kanału na całej szerokości budynku.

Pokój drugi, do którego z pokoju pierwszego drzwi podwójne, [...]. Podłoga sosnowa w fryzy sadzona. Ściany alfresco malowane. Łóżko drewniane, saskie, kitająką w pasy niebieskie i białe pokryte, z pięcią gałkami

drewnianymi, też kitajką powleczonemi, złotkami tejże kitajki. Kanapa orzechowo malowana, materac i dwa wały na niej, atlasem niebieskim w kwiaty powleczone. Pokrowiec na niej z astrachany niebieskiej. Dwa naście stołków orzechowo malowanych, tymże atlasem pokrytych. Pokrowiec na niech z astrachany niebieskiej. Zwierciadło na ścianie szlifowane, o dwu fałdach w ramach snycerskiej roboty pozłacanych. Dwa stoliki niebiesko malowane z szufladką. Nogi po brzegach pozłacany. Zegar kulantowy w kopercie drewnianej orzechowo malowanej z ornamentem rżniętym pozłacanym z osóbką drewnianą pozłacaną na nogach drewnianych ordynaryjnych, stojący. Trzy okna każde o dwu kwaterach w drewno oprawne szkła białego na sześciu zawiasach żelaznych z prętem, antabą i krukiem żelaznym, u antaby gałka mosiężna. Trzy firanki muślinowe, białe, spuszczone u okien. Sufit biały, ornament po brzegach i we środku, al fresco malowany⁷⁹.

Opis ten potwierdza inwentarz spisany cztery lata później. W trakcie prowadzenia badań w strefie tego pomieszczenia znaleziono znacznie mniej wielobarwnych tynków niż w gabinecie i przedpokoju. Liczba fragmentów malowanych tynków zmniejszała się w kierunku południowym. Większość ich była jednolitej, jasnokremowej barwy bez śladów malowanych, wielobarwnych dekoracji. Być może są one efektem późniejszych remontów. Barwne dekoracje na ścianach opisuje kilka źródeł, w tym inwentarze z 1772 oraz z 1775 r. Ten ostatni wspomina również „sufit biały”⁸⁰.

Liczne fragmenty odkrytych różnokolorowo malowanych tynków to jedyne skąpe świadectwo barwnego wystroju Pawilonu i jego ornamentyki (il. 25). Silne ich rozdrobnienie nie pozwala na odtworzenie pełnych kompozycji malarskich. We wnętrzu przedpokoju i gabinetu zachowały się liczne fragmenty tynków z motywami roślinnymi zielonych wici i liści oraz malowanych pasków i linii. Prostokątne płaszczyzny, przeznaczone do malowania, były obramione pojedynczym lub podwójnym paskiem wydzielającym pola osobnych kompozycji malarskich. Ogólna tendencja do unikania ostrych kątów widoczna jest w zaokrąglonych narożnikach tych malowanych pól oraz na fragmentach tynków z wewnętrznych, narożnikowych partii budynku. Tła wydzielonych kompozycji malarskich, wyróżnione na jednej ścianie, mogły mieć różne barwy. Wyodrębniono barwę: białą z lekko żółtawym odcieniem, jasnożółtą, żółtopomarańczową, jasnozieloną, seledynową, jasnoniebieską, wrzosową, szarą i brązową. Dekoracje kolorystyczne uzupełnione zostały przez dodatkowe kolory pasków: ciemnobrązowy, biały, pomarańczowy i ciemnozielony. Pewnych wskazówek co do układu kompozycji dekoracyjnych dostarczają partie tynków zachowane na ścianie oddzielającej przedpokój od gabinetu, w miejscu zamurowanego otworu drzwiowego. Prostokątne kwatery, przeznaczone do dekoracji malarskich, były na ścianie wyznaczone pojedynczym lub podwójnym paskiem wydzielającym pola osobnych kompozycji. Fragmenty tynków zachowały się *in situ* na obu powierzchniach ściany (ryc. 29). Miały one barwę zielonkawą (gabinet) i jasnożółtą (przedpokój). Od strony przedpokoju biało malowany pasek ograniczał od dołu pole ornamentacyjne. Zajmowało ono powierzch-

nię ściany usytuowaną powyżej 15–20 cm ponad poziomem podłogi. Sprawa autorstwa tych malowideł wydaje się jednoznaczna. Freski w pałacu wykonywane były przez kilkadziesiąt lat od co najmniej 1754 r. przez zamieszkałego w Białymstoku malarza Antoniego Herliczkę, choć w 1753 r. malunki w Przedpokoju Gościennym wykonywał jeszcze malarz Hoese z warszawskiego Leszna⁸¹. Kalendarium wymienia w 1755, 1757 i 1780 r. Herliczkę jako autora malowideł na ścianach pawilonów w Dolnym Ogrodzie⁸².

Salon miał szerokość 840 cm i długość około 510 cm. Został posadowiony częściowo na stoku kanału wodnego (ryc. 8A). W fundamencie ściany południowo-zachodniej pozostawiono otwór wejściowy. Prowadził on pod podłogę salonu do niskiego pomieszczenia technicznego, usytuowanego na stoku kanału, wykorzystywanego przez służbę do obsługi budynku. Znajdowały się tu pozostałości dranic i gałęzi drewnianych, ułożonych wzdłuż stoku. Dwoje dwuskrzydłowych drzwi łączyło salon z przedpokojem i gabinetem. Podłoga z desek opierała się na dwu poprzecznych belkach ułożonych wzdłuż głównej osi budynku. Wymienione trzy okna o dwu kwaterach każde stanowią w istocie *porte-fenêtre*, otwierające widok w kierunku kanału i na kilkustopniowe schody prowadzące do lustra wody oraz taras. Konstrukcje te były najprawdopodobniej wykonane całkowicie z drewna, wsparte na fundamencie kamiennym ściany frontowej. Ze względu na zniszczenia i niwelację jej stropu nie zarejestrowano śladów świadczących o funkcjonowaniu tarasów usytuowanych przy bocznych ścianach i schodach przed frontem budynku⁸³. Nie zidentyfikowano pozostałości murowanych czy drewnianych słupów, które mogłyby mieć związek z bocznie usytuowanymi tarasami i schodami. W miejscu, gdzie znajdować się miały dwa lustrzane tarasy boczne, widoczne na planie tzw. petersburskim z 1810 r., sytuacja stratygraficzna jest zróżnicowana. Przy ścianie północno-wschodniej, na krawędzi i stoku kanału, zlokalizowano ceglana konstrukcję o nieokreślonym przeznaczeniu, dostawioną do fundamentu budynku. Składała się z co najmniej pięciu warstw cegieł, ich fragmentów i kamieni, ułożonych płasko warstwami w rzędach lub wiązanych na zakładkę. Nie mogła stanowić podbudowy tarasu, gdyż cegły i kamienie tylko partiami były osadzone w wylewkach wapiennych, nie stwierdzono tu śladów stopni, a strop tej konstrukcji zalegał około 60 cm poniżej poziomu posadowienia ścian. Prawdopodobnie pełniła ona funkcję przypory zabezpieczającej ścianę północno-wschodnią przed jej osiadaniem i osuwaniem się. Fundament od wschodniej strony umieszczono na podłożu z szarego, silnie nawodnionego piasku. Wysięk źródła wody pod północnym narożnikiem był powodem podmycia, pęknięcia i osiadania muru. Instalacja wzmocnienia miała za zadanie podparcie fundamentu i uratowanie niszczącej konstrukcji przed zawaleniem się. Przebiegająca przy ścianie współczesna asfaltowa alejka zniszczyła koronę muru oraz strefę ceglanych schodów przed wejściem do gabinetu. Z kolei w fundamencie ściany południowo-zachodniej znajdował się otwór wejściowy do pomieszczenia technicznego pod podłogą salonu. Taras drewniany, który według źródeł miał się tu znajdować, musiał być usytuowany na poziomie podłogi drewnianej z wnętrza budynku, znacznie powyżej ceglanej konstrukcji przyporowej przeciwległej ściany. Potwierdzają to wyniki pomiarów niwelacyjnych poszczególnych partii murów. Już w momencie wykonywania in-

wentarza autor pominął opis tarasów, zaś schody opisał jako „nad samym kanałem schody drewniane już bardzo stare, spróchniałe, obalone”⁸⁴. Analizując rysunek projektowy fasady budynku (il. 8b), należy zwrócić uwagę na poziom podłogi tarasów bocznych w stosunku do trzech okien uznanych za *porte-fenêtres*. Boczny taras został zaprojektowany zbyt nisko w sposób, który uniemożliwiałby korzystanie z wejścia technicznego. Jest to jedna z cech, które niewątpliwie zostały zmienione w trakcie realizacji projektu. Propozycja rozwiązania tego problemu uwzględnia dodatkowe kilkustopniowe schody przy ścianie bocznej (il. 8a). Na koniec należy przypomnieć, iż odkryte relikty budynku przedstawiają stan z okresu jego rozbiórki w XIX w. Pawilon nad Kanałem był dwukrotnie gruntownie przebudowany (w latach 1755 i 1780), czego efektem mogły być zmiany w stosunku do wyglądu na rysunku projektowym.

Znalezisko monety hiszpańskiej (talara) w strefie przyległej do Pawilonu nad Kanałem wskazuje na użytkowanie tego miejsca w czasach Stefana Mikołaja Branickiego. Jednak początki eksploatacji tego terenu sięgają co najmniej czasów Wiesiołowskich. Świadczą o tym znaleziska pojedynczych ułamków naczyń grupy surowcowej A oraz żuźla żelaznego w skupisku o średnicy około 2 m zlokalizowanego przy ścianie północno-zachodniej budynku. Silne pokawałkowanie żuźla (waga około 10 kg) świadczy o jego charakterze odpadowym jako pozostałość po wyjęciu żelaznego rdzenia dymarki. W miejscu tym musiało znajdować się składowisko odpadków produkcyjnych usytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie piecowiska, gdzie wytapiano bagienną rudę żelaza. Występowanie jej zarejestrowano w warstwie calcowego piasku, w konkretych i skupiskach limonitowych. Obserwacje gleby z kolei potwierdzają dużą wilgotność terenu będącego najpewniej zabagnionym rozlewiskiem aż do czasów Piotra Wiesiołowskiego. W trakcie budowy Pawilonu teren ten został przekształcony, w wyniku czego nie zachowały się ślady naziemnej obudowy lub zagłębienia w ziemi służącego jako składowisko odpadów produkcyjnych.

Brak śladów poszukiwanej konstrukcji trejzowej przy kanale jest wynikiem niezachowania się nietrwałego drewnianego surowca, z którego została skonstruowana. Statua prawdopodobnie została usunięta w XIX w. Na jej umiejscowienie na linii widokowej, wodotrysk w murze oporowym ogrodu chińskiego – środkowa arkada mostu na kanale – wykop 2 A, może wskazywać ślad wkopu, prostokątnego w planie, o szerokości około 90 cm, zlokalizowanego przy północno-zachodnim brzegu wykopu archeologicznego. Zagłębienie to miało płaskie dno i głębokość około 30 cm (60 cm od powierzchni gruntu). Miejsce doskonale wpasowuje się w geometrię punktów widokowo-obserwacyjnych XVIII-wiecznego Ogrodu.

Relikty XVIII-wiecznych cokołów mostu na kanale zachowały się ze względu na zmniejszoną szerokość powojennej jego odbudowy. Fragmenty ceglanej konstrukcji zostały zabezpieczone przez budowniczego nowego mostu pionowo postawionymi, betonowymi płytami chroniącymi je przed rozmyciem i degradacją. Charakterystyczny jest fakt, że relikty czterech słupów znajdują się pod drugim i trzecim filarem mostowym. Przy pierwszym filarze konstrukcja ceglana była tu nieco inna. Rozciągała się w kierunku południowym, tworząc niezbyt regularny

układ wraz z kamieniami. Od strony zachodniej została odcięta i zabezpieczona deskami w trakcie powojennej odbudowy. W niewielkim wykopie sondażowym (nr 12/2011), usytuowanym przy południowym narożniku przyczółka mostowego, nie natrafiono na relikty XVIII-wiecznych konstrukcji. Wnioskować należy, że w miejscu tym nie było kolejnej arkady. Rozbudowany charakter reliktyw w strefie koryta współczesnego kanału wskazuje na istnienie wzmocnionego nadbrzeża, możliwe, że związanego z przystanią łodzi. Było ono przesunięte około 2,4 m w stronę pałacu, potwierdzając inne usytuowanie linii brzegowej XVIII-wiecznego kanału (ryc. 14). Uwzględniając dokonane odkrycia, znajduje wytłumaczenie asymetryczne usytuowanie kaskady ściennej przy ogrodzie chińskim, wybudowanej przed poszerzeniem kanału wodnego. Pierwotnie wodotrysk widoczny był z Ogrodu Dolnego na przedłużeniu perspektywy widokowej pod arkadą, pomiędzy drugim a trzecim filarem mostu na kanale i na osi wzdłużnej kanału wodnego.

Uzyskano nowe dane na temat sposobu zagospodarowania okolic bramy do Zwierzyńca położonej na alejce wychodzącej z mostu. Najpewniej nie było schodów do kanału od strony pałacu, ponieważ balustrada mostu dochodziła aż do figur sfinksów z puttami stojących przed mostem. Brak schodów przy murze oporowym ogrodu górnego, poniżej cokołów sfinksów, potwierdza dokumentacja fotograficzna powojennych zniszczeń ogrodu (il. 12). Wymienione w inwentarzu „schody kamienne, z mostu do dolnego ogrodu” znajdowały się z drugiej strony kanału, przy Bramie Gladiatorów⁸⁵. Układ komunikacyjny potwierdzony został przez badania archeologiczne wskazujące, iż kanał wodny w XVIII w. był znacznie przesunięty w kierunku wschodnim. Okolice bramy zostały opisane w inwentarzu pośmiertnym: „Na końcu mostu stoją dwa gladiatory nachylone, trzymające w jednej ręce puginał, a w drugiej tarcze, obydwie dęte, białe malowane, na postumentach kamiennych białe malowanych. Tamże krata żelazna wszerz mostu w niektórych miejscach na mat połączane, w której drzwi podwójne także z kraty żelaznej z zamkiem dużym”⁸⁶. Prawdopodobnie brama żelazna została przeniesiona w niezmienionej postaci przed most, od strony pałacu⁸⁷ i zamocowana pomiędzy cokołami sfinksów z puttami (il. 17). Możliwe to było w sytuacji, gdy cokoły z rzeźbami sfinksów znajdowały się od siebie w takiej samej odległości jak cokoły z rzeźbami gladiatorów. Badania wykopaliskowe potwierdziły jednakowe usytuowanie i rozstawienie cokołów przed i za mostem. Rysunek inwentaryzacyjny bramy, znany z dokumentacji projektowej Raumbowicza z 1838 r., oraz dokonane odkrycia pozwalają na dokonanie próby rekonstrukcji Bramy Gladiatorów (il. 21).

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania dostarczyły nowych źródeł pozwalających na precyzyjne zrekonstruowanie przestrzeni w kolejnych punktach zabytkowego Ogrodu Branickich. Wyniki badań przyczyniły się do weryfikacji dotychczasowych ustaleń dokonanych po przebadaniu źródeł pisanych i skonfrontowania ich ze źródłami archeologicznymi⁸⁸. Pozwalają one na określenie miejsca usytuowania trzech arkad mostowych, wskazują na istnienie umocnionego, zachodniego brzegu kanału (przesuniętego w XVIII w. około 2,4 m w stronę Pałacu) będącego

najprawdopodobniej pozostałością przystani łodzi. Precyzyjnie określają miejsca usytuowania posągów gladiatorów, których cokoły pełniły rolę słupów bramnych (osobnych słupów nie stwierdzono), miejsca usytuowania schodów do kanału i sposób ich połączenia z sąsiednimi cokołami. Określono nawet istnienie niewielkiego odchylenia współczesnej osi komunikacyjnej w stosunku do historycznej, XVIII-wiecznej osi alei prowadzącej od pałacu. Odchylenie to widoczne jest zarówno w usytuowaniu filarów mostu, jak i cokołów bramnych. Badania w strefie Pawilonu nad Kanałem dostarczyły kolejnych informacji źródłowych pozwalających na dokonanie kompletnej jego rekonstrukcji.

Badania archeologiczne wykazały istnienie substancji zabytkowej, w miejscach gdzie brak jest na powierzchni śladów historycznej zabudowy ogrodu, oraz konieczność prowadzenia dalszych poszukiwań. Celem ich jest wyjaśnienie sposobu zagospodarowania przestrzeni ogrodowej i udokumentowania dla właściwej rekonstrukcji jego organizacji. Dokonane odkrycia umożliwiają wierne odtworzenie Pawilonu nad Kanałem, wraz ze znajdującym się przy nim ogrodem różnym⁸⁹. Odbudowa tego miejsca powinna być priorytetem, umożliwiając zamknięcie od strony ul. Legionowej poprzecznej perspektywy widokowej funkcjonującej w XVIII w. pomiędzy trzema pawilonami (Pawilonem Włoskim, Pawilonem pod Orłem i Pawilonem nad Kanałem). Mur istniejącego ogrodzenia nie stanowi tu przeszkody, gdyż Pawilon nad Kanałem byłby budowlą znacznie ponad nim górującą, otwartą w kierunku pozostałych obiektów poprzez bramę w tym ogrodzeniu. Usytuowanie odbudowy w miejscu, gdzie faktycznie stał Pawilon, może być ważnym czynnikiem oddziaływania na wyobraźnię zwiedzających. Czynnikiem, który pozwoli uświadomić istnienie w czasach świetności ogrodu znacznie większej przestrzeni rekreacyjnej kojarzonej zwykle z granicami istniejącego ogrodzenia. Nadal czekają na rozpoznanie elementy zamknięcia głównej osi widokowej, prowadzącej od strony pałacu przez most na kanale i Bramę Gladiatorów. Na jej przedłużeniu, w pasażu między ul. Akademicką a ul. Marii Curie-Skłodowskiej, znajdowała się arkadowa konstrukcja trejażowa w formie kolumnady i zamykająca teren ogrodu ozdobna brama do Zwierzyńca⁹⁰, znane ze szczegółowej ryciny Salonu ogrodowego (ryc. 9). Dopiero całkowite odtworzenie obu głównych perspektyw ogrodowych pozwoli uzyskać w pełni wspaniałe wrażenia, którym ulegali goście Jana Klemensa Branickiego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Inwentarz pałacu i ogrodu Branickich 1771/1772, oryginał nieznany, kopia w AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 122 (82).

Opisanie zupełne pałacu całego białostockiego z oficynami i wszelka jego pertynencja oraz inwentarz mebli i wszelkich ozdób wewnątrz jego znajdujących się ostatnich dni miesiąca maja 1775 roku w Białymstoku spisany, oryginał w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. A-1662, k. Ir.-42v.

- Pawlata L., *Badania archeologiczne w Ogrodzie Branickich w Białymstoku przeprowadzone w 2013 roku. Opracowanie i dokumentacja* (mps), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2013.
- Tomecka B., Walkiewicz P., *Białystok. Park przy pałacu Branickich. Studium historyczno-przestrzenne* (mps), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1987.
- Wroniecki P., *Sprawozdanie z badań nieinwazyjnych na terenie Parku Branickich w Białymstoku* (mps), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Warszawa 2013.

Opracowania

- Andrzejewski A., *Badania archeologiczno-architektoniczne* [w:] *Założenia rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2013.
- Baran D., Kaźmierczak R., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszczy, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”* 2002, z. 8.
- Ciesielski Z., *Tradycyjne rękodzielo ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, Białystok 2004.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J., *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy* [w:] *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993.
- Gierlach O., *Ceramika z wieków XVII i XVIII, „Warszawskie Materiały Archeologiczne”* 1966, z. 1.
- Hadamik C., *Ekspansja ceramiki białej na przykładzie Chęcin* [w:] *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce 2005.
- Hankowska R., *Historyczne relikty w technice produkcji fajansu w Polsce, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”* 1985, nr 3–4 (30).
- Janiszewski K., *Ceramika XVI wieku, „Warszawskie Materiały Archeologiczne”* 1966, z. 1.
- Kajzer L., *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990.
- Karwowska H., *Dwa XVIII-wieczne pawilony w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”* 2007, z. 3.
- Karwowska H., *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”* 2005, z. 11.
- Karwowska H., *Nadzory archeologiczne prowadzone na terenie Białegostoku w latach 2000–2001* [w:] *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok 2002.
- Karwowska H., Andrzejewski A., *Kultura materialna mieszkańców rezydencji* [w:] *Rezydencja Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007.
- Kola A., *Archeologiczne badania w ogrodzie Branickich w Białymstoku w latach 1998–1999* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania–Projekty–Realizacja 1999–2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000.

- Kola A., Kaźmierczak R., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 1999 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2000, z. 6.
- Kowecka E., *Dwór najrzędniejszego w Polsce magnata*, Warszawa 1991.
- Kowecka E., *Wytwórnice i produkcja ceramiki szlacheckiej w regionie sandomiersko kieleckim w XIX wieku*, Wrocław 1968.
- Kozieł M., *Badania archeologiczne przy kaskadach w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2011, z. 17.
- Kozłowska R., Nowakowski A., *Szkło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1987, nr 12 (187).
- Kruppé J., *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981.
- Nieciecki J., *Alegoryczne rzeźby w parterach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, z. 21.
- Nieciecki J., *Białostockie założenie przestrzenne w XVIII w.* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1998*, red. A. Michałowski, A. Oleńska, A. Sulimierska, Warszawa 1998.
- Nieciecki J., *Dwór Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999-2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy Pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Część I*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, z. 25.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy Pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Część II*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, z. 26.
- Nieciecki J., *Kilka uwag do rekonstrukcji przeddziedzińca rezydencji Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13.
- Nieciecki J., *„Opowieści o Polskim Wersalu”. O tym, jak ogród przenikał do pałacu*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, z. 5.
- Nieciecki J., *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7.
- Nieciecki J., *„Polski Wersal” – Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, nr 63, z. 1-4.
- Nieciecki J., *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja zakresu i rodzaju prac*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, z. 20.
- Nieciecki J., *Wzajemne przenikanie się przestrzeni pałacowej i ogrodowej na przykładzie osiemnastowiecznej rezydencji białostockiej* [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 3, red. J. Lileyko, Lublin 2000.
- Olczak J., *Szklane naczynia apteczne z XVIII wieku odkryte w Brodnicy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1984, nr 10 (148).
- Oleksicki A., *Ogród Branickich w Białymstoku. Praktyka konserwatorska lat powojennych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1998, z. 4.

- Oleńska A., *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja*, red. A. Michałowski, A. Oleńska, A. Sulimierska, Warszawa 1998.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2, *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015.
- Pawlata L., *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanąłem w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2007, z. 7.
- Pawlata L., *Archeologiczne badania wykopaliskowe w ogrodzie Branickich w Białymstoku w 2011 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2013, z. 19.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne na dziedzińcu kuchennym pałacu Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2013, z. 9.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2010, z. 15–16.
- Poliński J., *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2001.
- Sikora D., *Studia do projektu rekonstrukcji kamiennej balustrady salonu ogrodowego Ogródu Branickich w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000.
- Stankiewicz U., *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku na terenie rezydencji Branickich* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białymstoku. Historia rewaloryzacji. Wydanie pokonferencyjne, Pałac Branickich w Białymstoku, 8–9 września 2010 roku*, Białystok 2011.
- Sulkowska-Tuszyńska K., *Ceramiczne naczynia na trzech nóżkach z klasztoru benedyktynów w Lubiniu (woj. wielkopolskie)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 2001, nr 28 (349).
- Zeller-Narolewska E., *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7.
- Ганецкая ІУ., *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія* [w:] *Археалогія Беларусі. Чацвёрты том. Помнікі XIV–XVIII стст.*, red. В.М. Ляўко і ін., Мінск 2004.
- Собаль В., *Даследавані замка Белы Ковель у Смалянках* [w:] *Castrum, urbis et bellum: Зборнік навуковых прац. Прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова*, red. Г. Семянчук, А. Мяцельскі, Баранавічы 2002.

PRZYPISY

- ¹ J. Nieciecki, *Białostockie założenie przestrzenne w XVIII w.* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja*, 1998, red. A. Michałowski, A. Oleńska, A. Sulimierska, Warszawa 1998, s. 15–22; tenże, *Opowieści o „Polskim Wersalu”*. O tym, jak ogród przenikał do pałacu, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, z. 5, s. 139–156; tenże, *Dwór Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000, s. 50–55; tenże, *Wzajemne przenikanie się przestrzeni pałacowej i ogrodowej na przykładzie osiemnastowiecznej rezydencji białostockiej* [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 3, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 263–304; tenże, „Polski Wersal” – Białystok Jana Klemensa Branickiego, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, nr 63, z. 1–4, s. 295–314; tenże, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7, s. 48–59; tenże, *Kilka uwag do rekonstrukcji przeddzieńca rezydencji Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13, s. 147–158; tenże, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja zakresu i rodzaju prac*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, z. 20, s. 6–118; tenże, *Alegoryczne rzeźby w parterach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, z. 21, s. 41–56; tenże, *Historia Ogrodu Dolnego przy Pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Część I*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, z. 25, s. 51–78; tenże, *Historia Ogrodu Dolnego przy Pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Część II*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, z. 26, s. 7–38.
- ² L. Pawlata, *Badania archeologiczne w Ogrodzie Branickich w Białymstoku przeprowadzone w 2013 roku. Opracowanie i dokumentacja* (mps), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 2013.
- ³ A. Kola, R. Kaźmierczak, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 1999 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2000, z. 6, s. 111, 113, 125.
- ⁴ A. Oleksicki, *Ogród Branickich w Białymstoku. Praktyka konserwatorska lat powojennych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1998, z. 4, s. 49–50.
- ⁵ U. Stankiewicz, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku na terenie rezydencji Branickich* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białymstoku. Historia rewaloryzacji. Wydanie pokonferencyjne, Pałac Branickich w Białymstoku, 8–9 września 2010 roku*, Białystok 2011, s. 152–153.
- ⁶ J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego...*, s. 74.
- ⁷ *Inwentarz pałacu i ogrodu Branickich 1771/1772*, oryginał nieznany, kopia w AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 122 (82); *Opisanie zupełne pałacu całego białostockiego z oficynami i wszelka jego pertynencja oraz inwentarz meblów i wszelkich ozdób wewnątrz jego znajdujących się ostatnich dni miesiąca maja 1775 roku w Białymstoku spisany*, oryginał w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. A-1662, k. Ir.-42v.
- ⁸ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 97, 261.
- ⁹ E. Kowicka, *Dwór najróżniejszego w Polsce magnata*, Warszawa 1991, s. 141.
- ¹⁰ B. Tomecka, P. Walkiewicz, *Białystok. Park przy pałacu Branickich. Studium historyczno-przestrzenne* (mps), archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1987, rys pawilonu b.n.; E. Kowicka, *Dwór najróżniejszego w Polsce magnata...*, il. 45; A. Oleńska, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1998...*, ryc. 16.
- ¹¹ E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7, przyp. 21.
- ¹² Pozostawiono niewielkiej szerokości świadek (15 cm) usytuowany centralnie na osi budynku.
- ¹³ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2, *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015, s. 238; J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego...*, s. 74.
- ¹⁴ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 263.
- ¹⁵ *Tamże*, t. 2, s. 238; J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego...*, s. 74.

- ¹⁶ A. Oleńska, *Analiza kompozycji...*, s. 27–28.
- ¹⁷ D. Sikora, *Studia do projektu rekonstrukcji kamiennej balustrady salonu ogrodowego Ogrodu Branickich w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000...*, s. 124, przyp. 8, ryc. 8, 13, 15.
- ¹⁸ A. Kola, *Archeologiczne badania w ogrodzie Branickich w Białymstoku w latach 1998–1999* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000...*, ryc. 4.
- ¹⁹ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 248.
- ²⁰ A. Oleńska, *Analiza kompozycji...*, s. 28.
- ²¹ D. Sikora, *Studia do projektu...*, s. 124, przyp. 8, ryc. 8, 13, 15.
- ²² P. Wroniecki, *Sprawozdanie z badań nieinwazyjnych na terenie Parku Branickich w Białymstoku* (mps), Archiwum WUOZ w Białymstoku, Warszawa 2013, s. 4–6.
- ²³ Por. D. Sikora, *Studia do projektu...*, ryc. 8 oraz 13.
- ²⁴ L. Pawlata, *Archeologiczne badania wykopaliskowe w Ogrodzie Branickich w Białymstoku w 2011 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2013, z. 19, s. 81–82, 92–93.
- ²⁵ Tamże.
- ²⁶ Widoczne są niedokładnie wymieszane włókna i konkretne miedzi zastosowanej jako domieszka surowcowa.
- ²⁷ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 87–88.
- ²⁸ L. Pawlata, *Archeologiczne badania wykopaliskowe...*, s. 87, ryc. 5: 9.
- ²⁹ L. Pawlata, *Badania archeologiczne przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2010, t. 15–16, s. 79–82; tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe...*, ryc. 5: 5, 14, 8: 7; M. Kozieł: *Badania archeologiczne przy kaskadach w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2011, z. 17, s. 141–150, ryc. 10.
- ³⁰ K. Sulkowska-Tuszyńska, *Ceramiczne naczynia na trzech nóżkach z klasztoru benedyktynów w Lubiniu (woj. wielkopolskie)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 2001, nr 28 (349), s. 139–168.
- ³¹ Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło ludowe Podlasia. Poradnik regionalisty. Plecionkarstwo. Tkactwo. Garncarstwo*, Białystok 2004, s. 98.
- ³² L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanalem w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2007, z. 7, ryc. 5: 2, 7.
- ³³ J. Poliški, *Źródła archeologiczne do studiów nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2001, s. 17–19.
- ³⁴ Por. Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło...*, s. 93, 97.
- ³⁵ M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy* [w:] red. S. Tabaczyński, Sandomierz. *Badania 1969–1973*, t. 1, Warszawa 1993, s. 242.
- ³⁶ H. Karwowska, *Nadzory archeologiczne prowadzone na terenie Białegostoku w latach 2000–2001* [w:] red. M. Karczewska, M. Karczewski, *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, Białystok 2002, s. 358, ryc. 1; tenże, *Dwa XVIII-wieczne pawilony w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2002, z. 3, s. 68; L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanalem...*, s. 88, ryc. 5; tenże, *Badania archeologiczne przed fasadą...*, s. 65, ryc. 7; tenże, *Badania archeologiczne na dziedzińcu kuchennym pałacu Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2013, z. 9, s. 143–150.
- ³⁷ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981, ryc. 72: 2, 4, 5, 7.
- ³⁸ L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990, s. 235.
- ³⁹ H. Karwowska, *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, z. 11, s. 199, ryc. 6: 3.
- ⁴⁰ D. Baran, R. Kaźmierczak, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszczy*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2002, t. 8, s. 167–170, ryc. 6; L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanalem...*, ryc. 5: 2, 3, 6, 7.
- ⁴¹ H. Karwowska, *Nadzory archeologiczne...*, s. 358, ryc. 1: 3, 5.
- ⁴² C. Hadamik, *Ekspansja ceramiki białej na przykładzie Chęcin* [w:] red. A. Buko, L. Kajzer, *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, Kielce 2005, s. 51, ryc. 6: 27.

- 43 I.Y. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія* [w:] red. В.М. Ляўко і ін., *Археалогія Беларусі. Чацвёрты том. Помнікі XIV–XVIII стст.*, Мінск 2004, s. 299, rys. 188: 6; 189: 2.
- 44 L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanątem...*, ryc. 5:11; tenże, *Badania archeologiczne przed fasadą...*, ryc. 7: 4, 5, 14; tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe...*, ryc. 6: 1a, 2; tenże, *Badania archeologiczne na dziedzińcu kuchennym...*, s. 144.
- 45 Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło...*, s. 104.
- 46 J. Poliński, *Źródła archeologiczne...*, s. 17–19.
- 47 Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło...*, s. 103.
- 48 L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanątem...*, s. 81 i n., ryc. 5: 1, 4, 8–9; tenże, *Badania archeologiczne przed fasadą...*, s. 76, ryc. 7: 7, 10.
- 49 D. Baran, R. Kaźmierczak, *Archeologiczne badania...*, s. 167–170, ryc. 6; L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanątem...*, ryc. 5: 8; tenże, *Badania archeologiczne przed fasadą...*, s. 65, ryc. 7: 10.
- 50 H. Karwowska, *Nadzory archeologiczne...*, s. 358, ryc. 1: 2, 4, 6, 8.
- 51 M. Gierlach, *Ceramika z wieków XVII i XVIII*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1966, z. 1, s. 137, tabl. XCI: 5, CIII: 11; 1971: tabl. XC: 1–2, XCI: 5; XCIX: 8, CIII: 11.
- 52 J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne...*, ryc. 60: 2.
- 53 H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Kultura materialna mieszkańców rezydencji* [w:] red. tychże, *Rezydencja Sapiechów w Dubnie*, Białystok 2007, ryc. 1.
- 54 K. Janiszewski, *Ceramika XVI wieku*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 1966, t. 1, s. 109, tabl. LXVI: 2.
- 55 Z. Ciesielski, *Tradycyjne rękodzieło...*, s. 98.
- 56 I.Y. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія...*, s. 300.
- 57 K. Janiszewski, *Ceramika XVI wieku...*, s. 109, tabl. XLVIII: 2, LVI: 1–4.
- 58 M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia...*, s. 243, 246, ryc. 3, 4.
- 59 K. Sulkowska-Tuszyńska, *Ceramiczne naczynia...*, s. 162–163.
- 60 E. Kowicka, *Wytwórnictwo i produkcja ceramiki szlacheckiej w regionie sandomiersko kieleckim w XIX wieku*, Wrocław 1968, s. 131; R. Hankowska, *Historyczne relikty w technice produkcji fajansu w Polsce*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1985, nr 30 (3–4), s. 636.
- 61 I.Y. Ганецкая, *Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія...*, s. 304.
- 62 Por. E. Kowicka, *Dwór najrzędniejszego w Polsce magnata...*, s. 216–217.
- 63 B. Собаль, *Дослідження замка Бели Ковель у Смаянах* [w:] red. Г. Семянчук, А. Мяцельскі, *Castrum, urbis et bellum: Збірник наукових праць. Присвячений пам'яті професора Міхася Ткачова*, Баранавічы 2002, s. 367, mal. 6: 9–10.
- 64 A. Andrzejewski, *Badania archeologiczno-architektoniczne* [w:] red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Założenia rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie*, Białystok 2013, s. 167, ryc. 40.
- 65 L. Pawlata, *Badania archeologiczne przed fasadą...*, il. 10: 2.
- 66 R. Kozłowska, A. Nowakowski, *Szkoło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1987, nr 12 (187), s. 128–129, fot. 5.
- 67 J. Olczak, *Szklane naczynia apteczne z XVIII wieku odkryte w Brodnicy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1984, nr 10 (148), s. 140, il. 2: 1.
- 68 L. Pawlata, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym...*, s. 156, ryc. 5: 14.
- 69 *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 262–263.
- 70 J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego...*, s. 87–88.
- 71 *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 261–262.
- 72 L. Pawlata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanątem...*, ryc. 3.
- 73 *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 135.
- 74 Tamże, ryc. 33.
- 75 Tamże, t. 1, cz. 1, s. 262–263.
- 76 Tamże, t. 1, cz. 2, s. 136.
- 77 J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego...*, s. 97.
- 78 *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 2, s. 135–136.

- ⁷⁹ Tamże, t. 1, cz. 1, s. 262.
⁸⁰ Tamże, t. 1, cz. 2, s. 135–136.
⁸¹ Por. J. Nieciecki, *Opowieści o Polskim Wersalu...*, przyp. 44, 47, 49, 51, 54.
⁸² B. Tomecka, P. Walkiewicz, *Białystok. Park przy pałacu Branickich...*, s. 32–34.
⁸³ J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogródu Dolnego...*, s. 75.
⁸⁴ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 261.
⁸⁵ Tamże, t. 1, cz. 1, s. 247–248.
⁸⁶ D. Sikora, *Studia do projektu...*, s. 124; *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 1, cz. 1, s. 247–248.
⁸⁷ Por. D. Sikora, *Studia do projektu...*, s. 124, przyp. 8, ryc. 8, 13, 15.
⁸⁸ Por. J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogródu Dolnego...*, s. 87 i n.
⁸⁹ Tamże, s. 101.
⁹⁰ Tamże, s. 11.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF GARDEN ARCHITECTURE IN THE BRANICKI GARDEN IN BIAŁYSTOK

The Branicki Garden in Białystok, built by Jan Klemens Branicki halfway through the 18th century, has been a subject of studies since 1998. Regular reconstruction works are conducted in the garden, aimed at restoring its full glory after the damage done by war. The recognition of the layout guidelines and the details of its development are influenced by archaeological research. In 2013 the relics of garden architecture (fig. 1) were studied: the pavilion at the canal, the location of the trellis statue in the Lower Garden, the brick wall on the canal with the marina remains, and the gate with gladiator statues. The results of the Canal Pavilion research conducted in 2007 and 2013 allowed discovering extant relics (fig. 2), determining architectural features, the measurements and ornamentation of the building (fig. 3–6, 25). They also made it possible to attempt its reconstruction and positioning in the area (fig. 8). The dig encompassing the pillars of the canal bridge, rebuilt after the war (fig. 9–12), revealed the remains of a 18th-century bridge (fig. 13, 16). It was determined to have been supported by two pillars and three arcades, while the canal was moved about 2,4 m towards the Upper Garden's retaining wall (fig. 14). At the western bank of the canal, where the third pillar was located, remains of a stone-brick construction of a marina wharf were found (fig. 15). Research into the non-existent Gladiator Gate led to discovering the remains of the wall, the brick stairs leading to the canal, and gate pedestals (fig. 18–20) which held gladiator statues tied together by the gate's iron bars. The search for the trellis statue, in the 18th century located by the canal, opposite the wall fountain by the Chinese garden, was fruitless. The statue was probably disassembled in the 19th century.

As a result of the research a small monument material was collected: fragments of ware and industrial ceramics, ware glass as well as metal objects (fig. 22–24). The most interesting within the last group are a modern hammer places on the point of a knife/combat sword (fig. 22: 6), and a Dutch thaler from 1688 (fig. 22: 4). It can prove the residence of Tylman van Gameren, who in 1691 began the reconstruction of the palace as well as the garden.